
ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. LXXIX

SECTIO F

2024

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

TOMISŁAW GIERGIEL
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3335-8810>
tomislaw.giergiel@mail.umcs.pl

*Heraldyka miejska na Lubelszczyźnie do 1989 roku –
stan wiedzy i problemy badawcze*

Urban Heraldry in the Lublin Region until 1989 – State of Knowledge and Research Problems

ABSTRAKT

Celem artykułu jest ukazanie problemów badawczych występujących w badaniach nad heraldyką miejską na Lubelszczyźnie do 1989 roku. Oprócz pierwszego okresu rozwoju herbów miejskich, który trwał do rozbiorów, kolejne etapy można wyznaczyć cezurami: odzyskania niepodległości, wybuchu II wojny światowej i powstania PRL oraz odzyskania suwerenności w 1989 roku. W każdym z tych okresów miasta posiadały inną formę zarządu, co wpływało na stosowanie herbów miejskich. W artykule scharakteryzowano dla każdego z tych okresów zasoby źródłowe oraz zarysowano stan badań, potrzeby i perspektywy badawcze.

Słowa kluczowe: herby miejskie; pieczęcie miejskie; Lubelszczyzna; stan wiedzy; problemy badawcze

WSTĘP

Zagadnienie heraldyki miejskiej na Lubelszczyźnie – wpisujące się w szersze ramy heraldyki samorządowej – zasługuje na monografię naukową. Realizacja tego zadania może jednak napotkać przeszkody, gdyż obecna heraldyka samorządowa jest zjawiskiem dynamicznym ze względu na ciągły rozwój symboli samorządowych. Przemiany te są uwarunkowane realizacją norm prawa powszechnego. Symbole samorządów mogą być bowiem ustanawiane wyłącznie w zgodzie z zasadami heraldyki, weksylologii oraz miejscową tradycją

historyczną¹. Wykonanie projektu symbolu zgodnie ze wspomnianymi zasadami wymaga rozpoznania źródeł heraldycznych i weksylologicznych (pisanych i ikonograficznych) oraz przeprowadzenia pogłębionych badań regionalnych. Wyniki tych badań wpływają bezpośrednio na prawo lokalne (uchwały dotyczące symboli) i są aplikowane w pracy samorządów, gdzie coraz większą rolę odgrywa przywracanie lub umacnianie społecznej pamięci historycznej². Jak widać, studia nad heraldyką samorządową wyróżniają się w humanistyce tym, że są bliskie badaniom stosowanym (*applied research*). Wyniki są wdrażane natychmiast, wchodzą do obiegu kulturowego i społecznego, stąd na prowadzących te badania ciąży niezwykle wielka odpowiedzialność. Nie bez powodu dotychczasowe prezentacje regionalnej heraldyki samorządowej w Polsce z założenia ukazują niepełny obraz – ograniczają się do ujęć historycznych lub tylko do szerzej rozpoznanej heraldyki miejskiej³.

Celem artykułu jest przegląd problemów badawczych związanych z heraldyką miejską na Lubelszczyźnie, ale również wzbudzenie dyskusji nad wytyczeniem ram nowoczesnego ujęcia heraldyki regionalnej, użytecznego zarazem w pracy samorządowej. Monografia tego typu powinna prezentować podstawy kształtowania omawianego obszaru działalności samorządów (źródła i zasady heraldyki oraz weksylologii), a także zawierać katalog symboli będących w użyciu (herbarz samorządowy). Warto wypracować ujęcie zawierające wykładnię przepisów dotyczących stanowienia tych znaków oraz pełniące rolę poradnika stosowania ich w praktyce. Nie jest to zamknięty katalog zagadnień. Miejmy nadzieję, że pojawią się kolejne postulaty, zwłaszcza ze środowiska samorządowego. W artykule poruszone są zagadnienia dotyczące zasobu źródłowego i zakresu jego edycji (niezwykle ważnego w społecznym odbiorze i akceptacji herbu) oraz jego opracowania, a przede wszystkim pierwszych etapów rozwoju znaków miejskich oraz problemów związanych z ich badaniem. Wyznaczono również możliwe do realizacji perspektywy badawcze. Są to zagadnienia badane przez heraldykę historyczną. Bez pogłębienia tych problemów oraz rozpoznania tendencji, jakie zachodziły w procesach heraldyzacji znaków miejskich, nie będzie możliwe wdrożenie po-

¹ Ustawa z dnia 21 grudnia 1978 roku o odznakach i mundurach (t.j. Dz.U. 2023, poz. 76; Dz.U. 1978, nr 31, poz. 130), art. 3 w brzmieniu ustanowionym ustawą z dnia 29 grudnia 1998 roku o zmianie niektórych ustaw w związku z wdrożeniem reformy ustrojowej państwa (Dz.U. 1998, nr 162, poz. 1126).

² K. Skupieński, *Polska heraldyka samorządowa od 1987 r. – między umacnianiem wspólnotowej świadomości historycznej a wymogami public relations*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 2017, t. 16, nr 27, s. 73–83.

³ Zob. np. B. Możejko, B. Śliwiński, *Herby miast, gmin i powiatów województwa pomorskiego*, t. 1, Gdańsk 2000, t. 2, Malbork 2004; M. Kaganiec, *Herby miast województwa śląskiego*, Katowice 2007; M. Adamczewski, *O gminie i jej sprawach językiem symboli, czyli o informacjach zaszyfrowanych w znakach gmin wiejskich województwa łódzkiego*, „Zeszyty Wiejskie” 2014, t. 20, s. 179–210.

prawnego naukowo kształtu polskiej heraldyki samorządowej. Historyczna heraldyka miejska tworzy podstawy (obok heraldyki ziemskiej) dla procesu kreacji herbów nowo tworzonych po zmianach ustrojowych zapoczątkowanych w 1989 roku. Ten przełomowy moment dla restytucji dawnej oraz dla kreacji nowej heraldyki samorządowej zaznaczył się też na Lubelszczyźnie, która jest specyficznym regionem ze względu na dzieje przemian terytorialnych. Konsekwencje tego stanu rzeczy widoczne są w heraldyce żywej, zajmującej się tworzeniem herbów i ich stosowaniem w praktyce samorządowej.

Zaprezentowany tutaj zakres chronologiczny nie był okresem jednolitym pod względem kształtowania się heraldyki miejskiej Lubelszczyzny. Niewątpliwie można wyodrębnić okres powstania i rozwoju tego rodzaju heraldyki w I Rzeczypospolitej, a następnie okres zaborów, w którym miasta straciły samorządność, lecz były w tym czasie przechowywane – warte badań – materiały dokumentujące herby z pierwszego okresu. Odzyskanie niepodległości wyzwoliło nowe impulsy w kierunku odrodzenia się heraldyki samorządowej, lecz ustanowione z czasem normy nie pozwalały na jej swobodne kształtowanie się. W czasach PRL idea samorządności była sprzeczna z ustrojem państwa, ale w sferze naukowej rozwijały się poważne badania nad heraldyką historyczną miast, które zaczęły na nowo odkrywać swoją tożsamość symboliczną. Badania te są w tym artykule szczegółowo omówione. Jak widać, badany zakres chronologiczny nie był okresem jednorodnym, zwłaszcza pod względem samodzielności przyjmowania znaków przez miasta. Był to jeden z wyznaczników samorządności, stąd można mówić o heraldyce samorządowej. Uprawnienia te były najszerze w okresie I Rzeczypospolitej.

OKRES PRZEDROZBIOROWY

Zwyczaj używania herbów przez miasta wynikał ze średniowiecznej organizacji tych wspólnot samorządowych na prawie niemieckim (magdeburskim). Herb identyfikował te wspólnoty dzięki swoim specyficznym, symbolicznym i ikonograficznym cechom. Wyrażał wyznawane przez nie wartości, a także był konstytutywnym elementem pieczęci, które funkcjonowały jako istotne atrybuty miejskiej władzy. Ich ważną funkcją, choć nie jedyną, było poświadczanie aktów prawnych przez władze miejskie. Miasta używały herbów bez względu na swój status własnościowy: królewski, kościelny czy szlachecki.

Miasta na ziemiach polskich zaczęły używać pieczęci już w XIII wieku⁴. Z czasem pojawiły się na nich herby. Złożone były z tych samych elementów, co rycerskie pieczęcie herbowe, czyli z godła na tarczy, umieszczonej w polu pieczęci. Wiele miast używało też pieczęci z samym godłem. Pod względem funkcji,

⁴ M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV w.*, Toruń 1960.

przede wszystkim identyfikacji właściciela (dysponenta) i uwierzytelnienia aktów prawnych, zarówno pieczęcie z herbami, jak i wyłącznie z godłami pełniły jednakową rolę i były równoprawne. Obecnie przy ustalaniu herbów większą wagą obdarzane są jednak te pierwsze – herbowe. Ukazuje to wagę i konsekwencje badań sfragistycznych dla heraldyki samorządowej. Wśród miast Lubelszczyzny rozpoznania funkcjonującego systemu sfragistycznego doczekał się tylko – ze względu na zachowane źródła – średniowieczny Lublin⁵.

Władze Lublina posługiwały się – jak wiadomo – godłem napieczętym w postaci kozła, który dopiero w XVI wieku zaczął być przedstawiany na tarczy herbowej⁶. Drugim wyrazistym przykładem jest symbol Wąwolnicy w postaci św. Jerzego zabijającego smoka, utrwalony na pieczęci pochodzącej z XV wieku, co pokazały ostatnie badania⁷. Pomimo ich pogłębiania, wspomniana pieczęć nadal intryguje ze względu na swą chronologię, wyprzedzającą rozwinięcie się tego ośrodka, oraz konwencję artystyczną, czerpiącą z uniwersalnej kultury europejskiego średniowiecza. Pieczęć piętnastowieczną posiadały również Bełżyce – udanie łączącą inicjał nazwy miasta z godłem jego właścicieli⁸. Być może średniowieczną pieczęć posiadały także: Horodło – wyrażającą wieżę miejską; Hrubieszów – przedstawiającą głowę jelenia; Sawin – z herbem właścicieli Rawicz⁹. Już na tym pierwszym etapie rozwoju widać duże zróżnicowanie godeł, zwłaszcza w miastach królewskich. W miastach prywatnych zarysowuje się wyraźny wpływ heraldyki ich szlacheckich właścicieli, co widać głównie w herbach miast należących do Firlejów lub Zamoyskich¹⁰. Z kolei miasta będące własnością kościelną na obszarze Lubelszczyzny wykazują znikomą recepcję heraldyki kościelnej. Przykład herbu miasta biskupstwa poznańskiego Łaskarzewa (znajdującego się w województwie lubelskim w okresie międzywojennym) wyraźnie jednak wskazuje na więź z duchownym właścicielem¹¹.

⁵ P. Dymmel, *System sfragistyczny średniowiecznego Lublina. Próba rekonstrukcji*, [w:] *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej. Zbiór studiów*, red. P. Dymmel, Lublin 1998, s. 193–216.

⁶ M. Trojanowska, *Katalog pieczęci miasta Lublina od roku 1317 do roku 1811*, „Archeion” 1974, t. 60, s. 110 i n.; eadem, *Wizerunek herbu miasta Lublina w źródłach archiwalnych z XV–XVIII wieku*, „Studia Archiwalne” 2017, t. 4, s. 12–14; T. Panfil, *Herb Lublina. Geneza, symbolika, funkcje*, Lublin 1998, s. 9–22.

⁷ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, Lublin 1959, s. 90–91; H. Seroka, *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2002, s. 101; K. Pisarek, *Dwie pieczęcie miejskie Wąwolnicy*, „Rozprawy Muzeum Narodowego w Krakowie. Seria Nowa” 2012, t. 5, s. 15–26.

⁸ H. Seroka, *Herby miast małopolskich...*, s. 209, przypis 260.

⁹ M. Gumowski, *Pieczęcie...*, s. 35, 37, 78.

¹⁰ *Ibidem*, s. 7.

¹¹ H. Seroka, *Wpływ heraldyki kościelnej na herby miast w Małopolsce do końca XVIII w.*, [w:] *Polska heraldyka kościelna. Stan i perspektywy badań*, red. K. Skupieński, A. Weiss, Warszawa 2004, s. 83–84.

Zagadnienie wykształcenia się pełnego herbu miasta, poprzez stadium godła miejskiego czy figury herbowej – jak ją określał Marian Gumowski – nie doczekało się zresztą pełnego wyjaśnienia naukowego. Niemniej wymienione wyżej miasta Lubelszczyzny w sposób pewny można zaliczyć do najstarszych wspólnot dysponujących własnymi znakami samorządowymi. Pozostałe miasta lokowane w średniowieczu, jak np. Kazimierz, Kraśnik, Łuków, Parczew, Radzyń czy Urzędów, również nabyły prawo do własnych herbów. Ich średniowieczne nośniki, głównie pieczęcie, do dzisiaj jednak nie przetrwały, lecz zachowały się odciski wykonane w okresie nowożytnym¹². Za pośrednictwem tego typu źródeł możemy poznać symbole samorządowe szerokiej grupy miast Lubelszczyzny. Przechowywane są głównie w Archiwum Państwowym w Lublinie oraz w Archiwum Głównym Akt Dawnych (zwłaszcza w Archiwum Piłsudskich-Giniatowiczów), ale najobszerniejszy zbiór znajduje się w Muzeum Narodowym w Krakowie (Biblioteka Czartoryskich)¹³.

Podstawowym problemem w badaniach nad heraldyką miejską jest identyfikacja tych pieczęci oraz właściwa analiza sfragistyczna, prowadząca do określenia chronologii, typu, opisu wyglądu zewnętrznego pieczęci i interpretacji wyobrażenia napieczętnego. Wśród publikowanych opracowań spuścizny sfragistycznej miast Lubelszczyzny należy wymienić pracę M. Gumowskiego *Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego*. Ukazuje ona źródła odnoszące się do heraldyki 93 miast, byłych miast, kilku osad i jurydyk oraz reprodukuje 46 źródeł sfragistycznych¹⁴. Wnioski oparte są na 187 odciskach sporządzonych 141 tłokami pieczętnymi¹⁵. Około 25 miast posiada dokumentację pochodzącą już wyłącznie z okresu zaborów. W pracy tej został przyjęty bardzo szeroki zasięg terytorialny, zgodnie z granicami obowiązującymi we wczesnych latach 50. XX wieku, po wyłączeniu z województwa lubelskiego powiatu siedleckiego¹⁶, a więc jest to zasięg zbliżony do obecnego kształtu granic tego województwa. W zakresie edycji pieczęci należy też wspomnieć o innej pracy M. Gumowskiego – *Herby miast polskich*. We wstępie do tej książki opublikowane zostały podobizny pieczęci miejskich, a wśród nich najstarszej pieczęci Zamościa¹⁷, której zabrakło w pracy *Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego*. Dużą niedoskonałością publikacji tego badacza są nieliczne odniesienia bibliograficzne i brak sygnatur archiwalnych. Ze względu na wagę tych publikacji, jeszcze do nich wrócimy.

¹² Idem, *Herby miast małopolskich...*, według indeksu.

¹³ Przewodnikiem po polskich zbiorach sfragistycznych jest opracowanie *Zbiory pieczęci w Polsce* pod red. Z. Piecha i W. Strzyżewskiego (Warszawa 2009).

¹⁴ M. Gumowski, *Pieczęcie...*

¹⁵ H. Seroka, *Osiągnięcia prof. Mariana Gumowskiego na polu sfragistyki i heraldyki miejskiej Polski*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 2013, t. 12, nr 23, s. 142–143.

¹⁶ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 160.

¹⁷ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 62.

Źródła sfragistyczne 23 miast prywatnych (szlacheckich) leżących w granicach przedrozbiorowego województwa lubelskiego zbadał Janusz Łosowski i opublikował katalog pieczęci tych miast¹⁸. Tego okresu chronologicznego dotyczy również monograficzne ujęcie herbów miast małopolskich, w ramach którego Henryk Seroka opracował spuściznę sfragistyczną ponad 40 miast dawnego województwa lubelskiego¹⁹. Autor, wykorzystując jako podstawę źródłową ponad 2 tys. odcisków pieczętnych miast małopolskich, w szerokim zakresie zweryfikował i rozszerzył ustalenia poprzedników. Przeanalizował proces heraldyzacji znaków miejskich, a także odkrył nieznane w nauce herby: Garbowa, Baranowa, Janowa Lubelskiego, Kocka i Siedlec²⁰. Brakuje takiej weryfikacji podstawy źródłowej herbów miast z terytoriów włączonych do województwa w okresie porozbiorowym, zebranej przez M. Gumowskiego. Należy tutaj jeszcze wymienić prace nad pieczęciami miast badacza litewskiego Edmundasa Rimšy, zainteresowanego miastami wchodzącymi niegdyś w skład województwa brzesko-litewskiego. W książce o pieczęciach miast Wielkiego Księstwa Litewskiego dokonał on analizy i reprodukował źródła sfragistyczne do dziejów Białej Podlaskiej, Dokudowa, Konstantynowa, Łomaz, Orchówka, Sławatycz, Włodawy i Wohynia, obecnie znajdujących się w województwie lubelskim²¹. W granicach tego województwa znalazła się po II wojnie światowej również ziemia stężycka. Pieczęcie trzech miast tej ziemi (Adamowa, Łaskarzewa i Stężyca) zostały reprodukowane w ramach opracowania poświęconego urbanizacji dawnego województwa sandomierskiego²². W wymienionych opracowaniach przyjmuje się różne zakresy chronologiczne, a zwłaszcza odmienne zasięgi terytorialne badań, co jest charakterystyczne dla badań obszaru pogranicza, jakim jest Lubelszczyzna.

Oprócz wspomnianych prac przekrojowych ukazało się wiele prac analizujących i interpretujących pieczęcie poszczególnych miast, często zawierających reprodukcje tego rodzaju źródeł²³. Należy jednak zauważyć, że w większości tych

¹⁸ J. Łosowski, *Pieczęcie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII w.*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, red. P. Dymmel, Lublin 1995, s. 247–270; idem, *Katalog pieczęci miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII w.*, [w:] *Ludzie i herby...*, s. 271–296.

¹⁹ Granice przedrozbiorowego województwa lubelskiego ukazuje mapa opracowana przez S. Wojciechowskiego, *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 1966.

²⁰ H. Seroka, *Herby miast małopolskich...*

²¹ E. Rimša, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007.

²² F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII–XVI wiek*, Kielce 1994, s. 23, 69, 139.

²³ Zob. np. K. Sochaniewicz, *Geneza herbu miasta Zamościa*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1920, t. 46, nr 7, s. 624–638; M. Kowalski, *Herb miasta Międzyrzecza Podlaskiego*, „Rocznik Międzyrzeczki” 1971, t. 3, s. 5–32; H. Seroka, *Geneza i symbolika herbu Lubartowa*, „Lubartów i Ziemia Lubartowska” 1993, nr 12, s. 33–40; E. Zielińska, *Herb Końskowoli*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, red. H. Seroka, K. Skupiński, z. 1, Lublin 1995, s. 54–58; P. Dymmel, *Herb Frampola*, [w:] *Materiały...*, s. 118–122; J. Łosowski, *Herb Łęcznej*, [w:] *Materiały...*, s. 144–148; P. Dymmel, *System sfragistyczny...*, s. 193–216; H. Seroka, *Herb Ostrowa*

publikacji pieczęcie miast są reprodukowane jako ilustracje, zazwyczaj w niedużej skali (ich naukowa edycja, zgodna z zasadami edytorstwa źródeł historycznych, została zapowiedziana w 2006 roku, lecz – jak dotąd – jest niezrealizowana²⁴). Uwaga ta nie dotyczy wspomnianego katalogu pieczęci miast prywatnych oraz katalogów pieczęci miasta Lublina i pieczęci z zasobu Archiwum Państwowego w Lublinie Oddział w Radzynie Podlaskim, gdzie wydano pieczęć miasta Radzyna z XVIII wieku²⁵.

Pieczęcie miast są źródłem przynoszącym najszerzy zakres informacji o symbolach, jakimi posługiwały się staropolskie samorządy, lecz nie jedynym. Duże miasta, jak Lublin, wizerunek swego herbu umieszczały w wystroju ksiąg miejskich²⁶. Innym rodzajem przekazu są źródła dyplomatyczne mówiące o nadaniach herbów dla miast przez władców i prywatnych właścicieli, co na obszarze obecnego województwa lubelskiego miało miejsce w przypadku: Garbowa, Hrubieszowa, Janowa Lubelskiego, Janowca, Krasnobrodu, Lubartowa, Michowa, Radzy-

Lubelskiego, [w:] *Dzieje Ostrowa Lubelskiego*, red. R. Szczygieł, Lublin 1998, s. 271–282; idem, *Herb miasta Krasnystaw i kwestia herbu gminy Izbica*, „Nestor” 2013, nr 1, s. 7–12; idem, *Staropolskie pieczęcie Krasnegostawu*, [w:] *Zapiski krasnostawskie*, red. R. Maleszyk, M. Nowosadzki, A. Borzęcki, t. 4, Krasnystaw 2013, s. 7–20; idem, *Pieczęcie i herb Parczewa*, [w:] *Parczew w dziejach. Na królewskim szlaku historii*, red. M. Szumiło, Parczew 2014, s. 353–369; idem, *Herb miasta Modliborzyce*, [w:] *Modliborzyce. Studia z dziejów miejscowości i gminy*, red. D. Szulc, Lublin–Modliborzyce 2014–2015, s. 216–225; idem, *Herb miasta i gminy Zaklików*, „Rocznik Ziemi Zaklikowskiej” 2013–2014, nr 4, s. 18–20; idem, *W sprawie realizmu godeł i stylizacji heraldycznej na przykładzie herbu gminy Janowiec nad Wisłą*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 2016, t. 15, nr 26, s. 141–151; idem, *Pieczęć i herb miasta Kocka*, [w:] *Dzieje Kocka od czasów najdawniejszych do najnowszych*, red. D. Magier, Kock 2017, s. 47–60; J. Kus, *O rzekomym i prawdziwym herbie Tarnogrodu*, „Archiwariusz Zamojski” 2012, t. 11, s. 61–66; T. Giergiel, *Herb Kamionki – źródła i treść*, „Res Historica” 2023, t. 55, s. 137–159. Tego typu analizy publikowane są również na tle dziejów miast. Zob. np. R. Szczygieł, *W dawnej Rzeczypospolitej (1578–1795)*, [w:] J. Markiewicz, R. Szczygieł, W. Śladkowski, *Dzieje Biłgoraja*, Lublin 1985, s. 26–27; idem, *Lokacja miasta i jego dzieje do końca XVI wieku*, [w:] *Dzieje Tarnogrodu*, red. R. Szczygieł, Tarnogród 2006, s. 55; idem, *Powstanie miasta Jelitowa (Tomaszowa) i jego dzieje w czasach rządów Ordynacji kanclerskiej linii Zamoyskich*, [w:] *Tomaszów Lubelski. Monografia miasta*, red. R. Szczygieł, Lublin–Tomaszów Lubelski 2011, s. 95 (foto na okładce); H. Seroka, *Firlejów. Zarys dziejów dawnego miasteczka*, Lublin 2017, s. 32–35. Na Lubelszczyźnie powstają nieliczne publikacje zwarte dotyczące herbów miast. Zob. T. Panfil, *op. cit.* Zupełnym nieporozumieniem jest opracowanie symboli Międzyrzecza Podlaskiego: *Symbolika miejska na przestrzeni lat: herby, sztandary, chorągwie, medale i odznaczenia*, wyszukał, zgromadził i opisał M. Maraszek przy współudziale M. Maleszyka, Międzyrzec Podlaski 2020.

²⁴ H. Seroka, *W sprawie edycji pieczęci miast dawnej Polski*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej*, red. Z. Piech, J. Pakulski, J. Wroniszewski, Warszawa 2006, s. 294–295.

²⁵ M. Trojanowska, *Katalog pieczęci...*, s. 105–123; J. Kowalik-Bylicka, *Pieczęcie z zasobu Archiwum Państwowego w Lublinie, Oddział w Radzynie Podlaskim – na marginesie kwerend archiwalnych*, „Studia Archiwalne” 2020, t. 7, s. 179–221.

²⁶ M. Stankowa, *Kancelaria miasta Lublina XIV–XVIII w.*, Warszawa 1968, s. 30, 63, 48–49; T. Panfil, *op. cit.*, s. 22–24, ilustracje II–III, V–VI; M. Trojanowska, *Wizerunek...*, s. 21–29.

nia, Wohynia, Zamościa²⁷. Można uznać, że jest to cecha szczególna tego regionu, choć opinię tę należy zweryfikować, porównując wyżej zarysowane zjawisko z sytuacją na innych obszarach. Cenne są również przywileje z ikonograficznymi wyobrażeniami herbów miast, nadane dla Lubartowa, Dorohuska czy Łukowa²⁸. Posiadają one większą wagę niż pieczęcie, gdyż zawierają zazwyczaj oryginalne barwy heraldyczne, których nie posiadają źródła sfragistyczne.

Herby nie funkcjonowały więc samoistnie. Były umieszczane na różnych nośnikach materialnych, jak pieczęcie czy wytwory kancelarii w postaci źródeł dyplomatycznych²⁹. Poszukując źródeł materialnych, za pośrednictwem których możemy poznać herby, warto na nowo dokonać kwerendy tłoków pieczętnych. Literatura odnotowuje tylko późne ich przykłady z Lublina i Szczepieszyna³⁰. Herby miejskie były umieszczane również na wykonanych z tkaniny chorągwiach i innych tego typu znakach zwanych weksyliami. Chorągiew miejska nie jest do końca zbadana w źródłach polskich³¹, lecz H. Seroka rozpoznał jej funkcjonowanie w przestrzeni miejskiej Lublina. Była używana w trakcie wjazdu króla do miasta, np. w czasie wjazdu Stefana Batorego w 1583 roku. Prezentowano ją przed Bramą Krakowską w trakcie powitania władcy przez radę miejską. Używano jej też w czasie wojen, na które miasto wyprawiało wozy z uzbrojeniem. Herb był umieszczany także na innych weksyliach: proporczykach instrumentów muzycznych wykorzystywanych do należytej oprawy wjazdu króla oraz na chorągwi dla przekupniów – jej wywieszenie oznaczało porę rozpoczęcia targu³².

Edycje i opracowanie źródeł ikonograficznych nie tylko służą do badań naukowych, lecz także odgrywają dużą rolę w procesie społecznej akceptacji wyników tych badań. Należy jednak zaznaczyć, że nie wszystkie źródła dotyczące heraldyki miast Lubelszczyzny z okresu I Rzeczypospolitej znajdujące się w zbiorach archiwalnych, muzealnych i bibliotecznych zostały opublikowane; co więcej, zapewne nie wszystkie zostały zidentyfikowane (zwłaszcza pieczęcie). Stan badań nad heraldyką miast Lubelszczyzny okresu przedrozbiorowego jest zaawansowa-

²⁷ H. Seroka, *O nadaniach herbów miejskich w Polsce przedrozbiorowej*, [w:] *Ludzie i herby...*, s. 151–165.

²⁸ Idem, *Herby miast małopolskich...*, s. 227; idem, *Herb miejski w Polsce w XV–XVIII w. w świetle przywilejów królewskich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 2017, t. 16, nr 27, s. 69, 72, ilustracja 7; idem, *Przywileje królów polskich dla miasta Łukowa z XV–XVIII w.*, Łuków–Lublin 2020, s. 39.

²⁹ Z. Piech, *Herb jako źródło historyczne*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 2018, t. 17, nr 28, s. 5–44.

³⁰ M. Mrugańska-Banaszak, M. Warkoczewska (oprac.), *Insignia miast polskich. Katalog wystawy*, Poznań 1992, s. 52–53, 60.

³¹ Podstawowe informacje zostały zebrane w pracy: J. Ptak, *Weksylologia polska. Zarys problematyki*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016, s. 90–96.

³² H. Seroka, *Chorągiew miejska w przedrozbiorowej Polsce*, [w:] *Współczesna heraldyka samorządowa i jej problemy*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Kraków 2000, s. 181–188.

ny, szczególnie w zakresie identyfikacji herbów. Niedostatecznie wygląda jednak, poza wyjątkami, stan edycji źródeł oraz rozpoznanie funkcji użytkowych herbów, jakie pełniły w miastach tego regionu³³.

W CZASIE ROZBIORÓW

W okresie zaborów miasta Lubelszczyzny utraciły swój samorząd. Władze Księstwa Warszawskiego wycofały z użytku pieczęcie z herbami miejskimi, a rząd Królestwa Polskiego postanowił opracować oraz nadać miastom nowe herby. Początkowo pracowała nad tym Heroldia Królestwa Polskiego przy współpracy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych. Sporządzony w 1847 roku *Album herbów miast Królestwa Polskiego* został zniszczony w czasie II wojny światowej, ale projekty, które zawierał, zachowały się w kopiach wykonanych przez Bolesława Podczaszyńskiego i Mariana Gumowskiego. Odrisy i materiał opisowy B. Podczaszyńskiego przechowywane są w Muzeum Narodowym w Warszawie³⁴. Jest to najmniej znany zespół źródeł heraldyki miejskiej dotyczący wielu miast Lubelszczyzny: Annapola, Międzyrzecz Podlaskiego, Modliborzyc, Janowa, Wąwolnicy. Odrisy z *Albumu herbów miast Królestwa Polskiego* M. Gumowskiego przechowywane są z kolei w Muzeum Narodowym w Krakowie³⁵. Przekazy te częściowo zostały reprodukowane lub opisane w *Pieczęciach i herbach miejscowości województwa lubelskiego*. Nie powinny być z zasady tworzywem stanowiących obecnie herbów, gdyż posiadają genezę zaborczą, ale stanowią cenne źródło w wypadku, gdy miasto nie posiada innej tradycji heraldycznej, np. poświadczonej w sfragistyce, z uwagi na to, że godła te mogą zawierać pierwiastek pochodzący z czasów samorządu w I Rzeczypospolitej. Dobry przykład stanowi Stoczek Łukowski z herbem w *Albumie herbów miast Królestwa Polskiego* wyobrażającym koguta. Można uznać, że godło to w sposób niezbyt wyrafinowany symbolizowało rolniczy charakter zajęć mieszkańców miasta. W wyniku interpretacji dokonanej przez Piotra Dymmela okazało się jednak, że kogut w tym herbie może być śladem zaadaptowania przez autorów *Albumu herbów miast Królestwa Polskiego* atrybutu św. Piotra z nieznanych dzisiaj pieczęci miejskich przedstawiających w sposób symboliczny zwierzchność biskupstwa poznańskiego³⁶. Inne materiały z poszukiwań źródeł heraldycznych zarządzonych przez Komisję Rzą-

³³ M. Adamczewski, *Funkcje użytkowe herbu miejskiego do końca XVIII wieku*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 1999, t. 4, nr 15, s. 67–100.

³⁴ M. Haisig, *Bolesław Podczaszyński – sfragistyk i archeolog*, Wrocław 1952.

³⁵ M. Adamczewski, *Miejsce „Albumu herbów miast Królestwa Polskiego” z 1847 r. w polskiej heraldyce miejskiej*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918)*, red. S.K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 109–130.

³⁶ M. Gumowski, *Pieczęcie...*, s. 81; idem, *Herby miast polskich...*, s. 307; P. Dymmel, *Herb Stoczka Łukowskiego*, [w:] *Materiały...*, s. 91–95.

dową Spraw Wewnętrznych w archiwach miejskich Lubelszczyzny znajdują się w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu³⁷.

Obejmując tę rozproszoną dokumentację całościową analizą, można odtworzyć wiele interesujących informacji, co ukazuje przykład źródeł dotyczących Modliborzyc, zebranych przez Marka Adamczewskiego. Badacz ten zrekonstruował działania podjęte przez mieszkańców w odpowiedzi na ankietę Heroldii oraz ich wynik w postaci błędnego projektu herbu miasta. Pieczęć Modliborzyc została odnaleziona na polecenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych z 1846 roku po długich poszukiwaniach, po czym poddano ją zbiorowej interpretacji na specjalnie zwołanym zebraniu mieszkańców. Skądinąd wiadomo, że przedstawiała ona szlachecki herb Rola dawnych właścicieli miasteczka (na tarczy trzy kroje płuźne z różą pośrodku). Na zebraniu nikt jednak nie potrafił rozpoznać treści pieczęci i jej wyobrażenie zostało odrysowane jako trzy rogi bawole. Mieszkańcy nie byli pewni, czy mają do czynienia z pieczęcią miejską i zastrzegli, że gdyby okazało się inaczej, życzą sobie, żeby Heroldia utworzyła herb dla Modliborzyc w postaci szpuli używanej przez tkaczy z uwagi na ten dominujący zawód uprawiany w mieście. Heroldia nie tylko stworzyła projekt herbu, opierając się na przesłanym rysunku z rogami bawolimi, lecz także zmieniła go na jeszcze mniej poprawny z heraldycznego punktu widzenia, gdyż róża – środkowy przedmiot heraldyczny – została wymieniona na niezapominającą. Wypaczenia te zostały prawidłowo skorygowane przez M. Gumowskiego, ale przytoczony opis stanowi ciekawy obraz stanu wiedzy mieszkańców o symbolice i historii Modliborzyc w połowie XIX wieku³⁸.

Urzędnicy magistratów odpowiadający na ankietę Heroldii – jak widać – nie znali dziejów swych miast ani nie posiadali rozeznania w heraldyce³⁹. W Annapolu, pieczętującym się od XVIII wieku typariuszem z wyobrażeniem świętej Anny, urzędnicy w połowie XIX wieku nie rozumieli powszechnej jeszcze kilkadziesiąt lat wcześniej tradycji wykorzystywania w heraldyce symboliki związanej ze świętymi patronami miast⁴⁰. Choć znali pieczęć Annopola ze św. Anną, stwier-

³⁷ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion” 1978, t. 66, s. 203–211; S. Górzyński (red.), *Heroldia Królestwa Polskiego. Katalog wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, Warszawa 2001, s. 69–72; A. Górak, *System heraldyczny Bernharda von Koehnego w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 2019, t. 18, nr 29, s. 237–254; T. Giergiel, *Herb Kamionki...*, s. 151–154.

³⁸ M. Adamczewski, *Miejsce...*, s. 114, 122.

³⁹ Pewną rolę w odkrywaniu przeszłości miast przez samych mieszkańców odegrała w tym czasie praca M. Balińskiego i T. Lipińskiego *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, wydana tuż przed rozesłaniem ankiety heraldycznej, lecz opublikowano w niej nieliczne odrisy pieczęci miejskich, w tym miasta Lublina. Cześć druga tomu drugiego, obejmująca Lubelszczyznę, ukazała się w 1845 roku.

⁴⁰ P. Gołdyn, *Symbolika religijna i kościelna w herbach miast polskich do końca XX wieku*, Warszawa 2008, s. 54–154.

dzili, że „świętych do herbów używać pod względem religijnym nie wypada” i zaproponowali, żeby w herbie znalazł się wizerunek łodzi berlinki, która miała symbolizować port wiślany w tym mieście⁴¹.

O wiele bogatsze źródła dotyczące herbu Lublina z okresu działalności Heroldii zachowane w Aktach miasta Lublina i przechowywane w Archiwum Państwowym w Lublinie zostały opracowane przez P. Dymmela⁴². Szczegółowo ukazują one proces wydobywania źródeł heraldycznych z archiwów miejskich oraz identyfikację właściwego kształtu herbu miasta podczas zarówno pierwszej, jak i drugiej, podjętej w 1867 roku, próby regulacji heraldyki miejskiej, tym razem połączonej z ustanowieniem herbów guberni. Kolejne regulacje groziły narzuceniem zupełnie innej symboliki, lecz dawnego herbu bronił nawet... rosyjski prezydent Lublina. Używanie herbu poza sferą urzędową, w publicznej przestrzeni miejskiej (na siedzibie Rządu Gubernialnego, wieży Nowego Ratusza, bramie Ogrodu Saskiego), nie było zwalczane przez zaborcę, choć była to forma kultywowania pamięci o czasach przedrozbiorowych. Działania te dowodzą, że niewzruszona pozycja herbu w społeczeństwie Lublina wynikała z ukończenia procesu heraldyzacji znaku miasta, ujednolicenia kształtu godła oraz utożsamiania się z nim mieszkańców. Świadectwem znajomości herbu Lublina z okresu przedrozbiorowego i rolę, jaką odgrywał, było również jego zamieszczenie w dwóch monografiach Lublina⁴³.

Śladem przygotowywania raportów dla Heroldii z obszaru Lubelszczyzny jest *Komunikat głównego dyrektora Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych w sprawie dostarczenia kopii przywilejów miejskich oraz innych dokumentów świadczących o herbach miejskich oraz odcisków pieczęci z 1867 roku*, a także inna dokumentacja zachowana w Aktach Rządu Gubernialnego Lubelskiego w Archiwum Państwowym w Lublinie⁴⁴. Choć działania te nie doprowadziły do zatwierdzenia herbów, poszukiwania materiałów dotyczących herbów przypominały miastom o ich symbolach.

Jak już zostało wspomniane, niezachowane w polskich zasobach źródła heraldyczne z okresu zaborów znajdują się w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu. Dotyczą następujących miast Lubelszczyzny: Annopola, Biłgoraja, Biskupic, Chełma, Czemiernik, Dubienki, Firleja, Hrubieszowa, Janowa, Józefowa, Kamionki, Kazimierza Dolnego, Krasnegostawu, Kraśnika, Kurowa, Lublina, Lubartowa, Łęcznej, Łomazów, Łukowa, Modliborzyc, Opola, Orchówka, Piszczaca, Puchaczowa, Radzynia, Sawina, Serokomli, Sła-

⁴¹ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne...*, s. 204.

⁴² P. Dymmel, *Herb Lublina*, [w:] R. Szczygieł, H. Gmiterek, P. Dymmel, *Lublin. Dzieje miasta*, t. 1: *Od VI do końca XVIII wieku*, Lublin 2008, s. 178–186.

⁴³ W.K. Zieliński, *Monografia Lublina*, t. 1: *Dzieje miasta Lublina*, Lublin 1878; A.P. Kobierzcy, *Monografia Lublina*, Lublin 1901.

⁴⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie, Rząd Gubernialny Lubelski, 35/116/0/1.1/33.

watycz, Szczecbrzeszyna, Tarnogóry, Tomaszowa, Tyszowiec, Uchań, Wąwolnicy, Włodawy, Wohynia, Zamościa – o czym posiadamy dotąd jedynie wzmianki od badaczy, którzy zbadali ową dokumentację⁴⁵. Materiały te są obecnie opracowywane w ramach projektu badawczego „Źródła do heraldyki miast Królestwa Polskiego: od genezy do recepcji”⁴⁶. Ważnym aspektem rozpoczętych badań jest rozpoznanie prób narzucenia polskim miastom herbów służących polityce zaborcy rosyjskiego oraz publikacje ich projektów (Radzyń, Siedlce, Urzędów, Tomaszów Lubelski, Włodawa)⁴⁷. W okresie zaborów polecenia Heroldii skłaniały miasta do porządkowania kwestii heraldycznych. W ich wyniku podtrzymywano pamięć o tych znakach, lecz – jak wykazano wyżej – pamięć ta niekiedy zawodziła.

DWUDZIESTOLECIE MIĘDZYWOJENNE I II WOJNA ŚWIATOWA

Kolejny etap rozwoju heraldyki miejskiej rozpoczął się wraz z odzyskaniem niepodległości. Należy zauważyć, że w konsekwencji zmian administracyjnych w czasie zaborów województwo lubelskie wchodziło w niepodległość z powierzchnią trzykrotnie większą w stosunku do granic przedrozbiorowych. Do rdzenia w postaci dawnego województwa lubelskiego z ośrodkami w Lublinie, Łukowie, Urzędowie czy Lubartowie przyłączono od północy, wschodu i południa tereny należące wcześniej aż do sześciu innych województw. W województwie lubelskim znalazły się fragmenty dawnego województwa: ruskiego (m.in. z Chełmem, Hrubieszowem, Krasnymstawem, Uchaniem i Zamościem), bełskiego (m.in. z Horodłem, Grabowcem, Tomaszowem, Tyszowcami i Bełżcem), brzesko-litewskiego (m.in. z Białą Podlaską, Janowem Podlaskim, Międzyrzecem, Terespołem i Włodawą), podlaskiego (m.in. z Sokołowem i Węgrowem), mazowieckiego (m.in. z Garwolinem) oraz sandomierskiego (m.in. z Łaskarzewem, Rykami, Stężycą i Żelechowem). Posługujemy się nomenklaturą sprzed rozbiorów z uwagi na to, że właśnie w okresie przedrozbiorowym kształtowała się heraldyka miejska i ziemska o obliczu samorządowym. Charakter tej struktury wprowadził do obiegu w województwie lubelskim różnorodne tradycje heraldyczne, wykształcone w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wydaje się, że historiografia w okresie PRL niechętnie podkreślała wcześniejszą przynależność do województwa lubelskiego terytoriów wcześniej związanych zwłaszcza z ziemią ruską, bełską czy brzesko-litewską. Są to właśnie „miejscowe tradycje historyczne”, na podstawie których według ustawodawstwa ustala się i ustanawia herby samorządowe. Po kilkudziesięciu latach od ukształtowania granic województwa

⁴⁵ Zob. przypis 37.

⁴⁶ Projekt badawczy Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki pt. „Źródła do heraldyki miast Królestwa Polskiego: od genezy do recepcji”, nr NPRH/DN/SP/0107/2023/12.

⁴⁷ S. Górzyński (red.), *op. cit.*, s. 69; A. Górak, *Rosyjski herb Tomaszowa Lubelskiego*, „Rocznik Tomaszowski” 2019, t. 8, s. 57–66; idem, *System heraldyczny...*, s. 17–24.

lubelskiego tradycje te w pewnym stopniu wpływają na heraldykę miejską, powiatową i gminną. Wspaniałym przykładem tej odmiennej od małopolskiej tradycji obecnej na Lubelszczyźnie jest dziedzictwo wizualne Piastów mazowieckich, którzy byli właścicielami ziemi bełskiej. Do ich herbu przedstawiającego niekoronowanego Orła Białego nawiązuje godło herbu miasta Tyszowce⁴⁸.

W początkowym okresie II Rzeczypospolitej miasta zaczęły samorządnie używać dawnych herbów, o ile pamiętały o ich kształcie. Było to konsekwencją powrotu do ustroju samorządowego, w którym zaistniała potrzeba używania pieczęci do uwierzytelniania działań prawnych. Uczyniły tak np. władze Lublina, Międzyrzecza Podlaskiego, Ostrowa i Zamościa⁴⁹. W tym ostatnim wymienionym mieście Rada Miejska przywróciła pieczęć miejską 6 czerwca 1917 roku wzorowaną na odcisku z 1788 roku. Przedstawiał on herb miasta, czyli wizerunek św. Tomasza z włócznią i trzema kopiami. W miastach, oprócz wprowadzania na pieczęć, herb stosowano na papierze urzędowym do korespondencji czy też na znaczkach opłat, ale jego manifestacja miała miejsce nie tylko w sferze urzędowej. W Zamościu 3 maja 1918 roku w celu uczczenia Konstytucji 3 Maja, nad wejściem do ratusza wmurowano herb miasta umieszczony na tablicy żeliwnej (według wzoru z wyżej wskazanej pieczęci)⁵⁰. Oprócz wyobrażenia patrona miasta tablica zawierała napis: HERB MIASTA ZAMOŚCIA. Świadczy to o żywej w społeczeństwie pozaprawnej funkcji herbu miasta, związanej z poczuciem wspólnych wartości wyrażanych symbolicznie za pośrednictwem herbu. Wybór konwencji przedstawienia św. Tomasza wywołał zresztą szeroką dyskusję dotyczącą herbu Zamościa, bez precedensu w historiografii Lubelszczyzny tego okresu⁵¹. Kilka pierwszych lat okresu niepodległości należy uznać za doskonały okres do obserwacji swobodnie kształtowanego samorządnego herbu miejskiego. Niestety, na Lubelszczyźnie proces ten nie jest objęty badaniami⁵².

W 1927 roku wprowadzono nakaz używania pieczęci z godłem państwa, a w latach 30. XX w. – możliwość stosowania herbu miasta urzędowo zatwierdzonego przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych po zaopiniowaniu przez Ministerstwo

⁴⁸ M. Gumowski, *Pieczęcie...*, s. 86–87.

⁴⁹ M. Kowalski, *op. cit.*, s. 27; P. Dymmel, *Herb Lublina...*, s. 187–188; R. Szczygieł (red.), *op. cit.*, s. 410 (fotografia protokołu Rady Magistratu z 1922 roku); M. Halinowska, *Kształtowanie się samorządu miasta Zamościa u progu II Rzeczypospolitej*, „Rocznik Lubelski” 2016, t. 42, s. 72.

⁵⁰ A. Kędziora, *Encyklopedia miasta Zamościa*, Zamość 2012, s. 128.

⁵¹ T. Kalinowski, *O herb miasta Zamościa*, „Kronika Powiatu Zamojskiego” 1918, nr 7, s. 5–7; K. Sochaniewicz, *Geneza herbu miasta Zamościa...*, s. 624–638; idem, *Na marginesie odmian herbu Zamościa*, „Kronika Powiatu Zamojskiego” 1918, nr 21, s. 18–19; idem, *Godło miasta Zamościa, przyczynek do kultu św. Tomasza w Polsce i genezy godeł miejskich w ogóle*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie” 1926, nr 2, s. 62–63; S. Pomarański, *Jeszcze dwie odmiany herbu miasta Zamościa*, „Kronika Powiatu Zamojskiego” 1918, nr 17, s. 68–69.

⁵² Tego typu badania dla obszaru Polski centralnej przeprowadził M. Adamczewski (*Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, cz. 3: *Pieczęcie władz miejskich do 1950 roku*, Łódź 2010).

Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz jego Wydział Archiwów Państwowych⁵³. Opierano się na ustaleniach Komisji Herbowej, na czele której stanął dyrektor Archiwum Państwowego w Lublinie Leon Białkowski (profesor oraz prorektor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w latach 1933–1938)⁵⁴. Można powiedzieć, że wrócono do tradycji oddolnej inicjatywy w kreacji herbów samorządowych, lecz zamknięto ją w urzędowych trybach i zawarowano ministerialnym zatwierdzeniem, co być może było słuszne w obliczu podejmowania przez zaborcę działań zniekształcających polską heraldykę miejską, które częściowo weszły do świadomości społecznej. Na przykład Miedzyrzec Podlaski aż do 1938 roku używał w sprawach urzędowych pieczęci miejskich z herbem guberni siedleckiej⁵⁵.

Procedura zatwierdzania herbów miast była wymagająca i długotrwała, dlatego do wybuchu II wojny światowej przeprowadziły ją z sukcesem tylko większe miasta Lubelszczyzny. Jako pierwszy zatwierdzenie herbu uzyskał 3 października 1936 roku Lublin, następnie były to miasta: Chełm, Siedlce, Miedzyrzec Podlaski i jako ostatni Łuków z zatwierdzeniem 21 listopada 1938 roku⁵⁶. Nie były to – jak widać – miasta liczne. Liczba miast o zatwierdzonych herbach w skali ogólnopolskiej w ogóle nie była imponująca, wynosiła bowiem 104. W dokumentacji niektórych miast Lubelszczyzny zachowały się spuścizny tych postępowań, zakończonych zatwierdzeniem, jak w Lublinie (opracowane i opublikowane ostatnio przez P. Dymmela) i Chełmie, oraz niezakończonych przed 1939 rokiem, jak w Krasnymstawie (dawniej akta były uważane za zaginione)⁵⁷. Dzięki nim wiemy, jak przebiegała procedura ustalania wizerunku herbu zgodnego z zasadami heraldyki i źródłami, jakie impulsy działały na władze miasta, jakie były powody przeciągania się terminów, jaka była zawartość dowodowej i wymaganej dokumentacji historycznej, a także kształt i autorstwo projektów graficznych, zakres dyskusji i kontrowersje wraz z kwestiami nieuporządkowanymi oraz decyzjami wieńczącymi całą sprawę. Poza tą dokumentacją istnieją ślady wykonywania kwerend w celu zatwierdzenia herbów Lubartowa, Włodawy i Zamościa⁵⁸.

⁵³ S.K. Kuczyński, L. Pudłowski, *Udział archiwów państwowych w tworzeniu herbów okresu międzywojennego*, „Archeion” 1987, t. 82, s. 97–134.

⁵⁴ J. Kus, *Z prac Archiwum Państwowego w Lublinie przy tworzeniu herbów miejskich w II Rzeczypospolitej*, „Studia Archiwalne” 2004, t. 1, s. 119–123.

⁵⁵ M. Kowalski, *op. cit.*, s. 17.

⁵⁶ L. Pudłowski, *Heraldyka miejska II Rzeczypospolitej*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r. w Lublinie*, red. P. Dymmel, Lublin 1992, s. 107–126.

⁵⁷ Archiwum Państwowe w Lublinie. Oddział w Chełmie, Akta miasta Chełma, 36/26/0/2/243; Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Krasnegostawu, 35/39/0/4/205, Akta miasta Lublina, 35/22/0/7.1.2/393; P. Dymmel, *Projekt herbu Lublina z 1931 roku*, [w:] *Origines, fontes et narrationes. Pośród kręgów poznania historycznego. Prace ofiarowane Profesorowi Marcelemu Antoniewiczowi w 65. rocznicę urodzin*, red. M. Cetwiński, M. Janik, Częstochowa 2018, s. 311–325.

⁵⁸ L. Pudłowski, *op. cit.*, s. 111, przypis 15.

Każda decyzja zatwierdzająca herb była ogłaszana w „Monitorze Polskim” i zawierała w języku blazonowania dość dokładną wykładnię herbu. W „Monitorze Polskim” nie publikowano urzędowego wzoru graficznego, który w jednym egzemplarzu pozostawał w Ministerstwie, a drugi znajdował się w zarządzie danego miasta. Wzory te na ogół nie zachowały się, choć w 1938 roku zostały opublikowane urzędowo zatwierdzone wizerunki herbów Chełma, Lublina i Siedlec (w starszej literaturze uważane za niezachowane)⁵⁹. Długa procedura uzyskiwania decyzji przyczyniła się do zacierania w świadomości wielu staropolskich herbów samorządowych, których miasta nie mogły używać bez zatwierdzenia przez Ministerstwo. Dwudziestolecie międzywojenne przynosi jednak nowy rodzaj źródeł, mówiący o dbaniu o herb i jego stosowaniu. W Archiwum Państwowym w Lublinie w zespole Akta miasta Lublina zachowały się posyty z dokumentacją dotyczącą używania herbu miasta przez instytucje, firmy, osoby prywatne z lat 1922–1930 oraz używania herbu i pieczęci miasta z 1931 roku⁶⁰.

Wykorzystywanie herbu miasta w sferze pozaurzędowej nie było ograniczane. Herb Lublina w trafił w latach 20. na budynek dworca kolejowego oraz gmach Poczty Głównej, rozbudowany według projektu Bohdana Kelles-Krauzego. Tej ostatniej realizacji poświęcono w literaturze mało miejsca, a jest warta uwagi⁶¹. Koziół na attyce Poczty przedstawiony jest bez krzewu winorośli, występującej w herbie miasta od XVI wieku. Pytanie, czy jest to nawiązanie do pierwszej pieczęci miejskiej z 1400 roku, czy też wyizolowany motyw zwierzęcy (bez „dodatków”) bardziej odpowiadał umieszczonemu na attyce w układzie antytetycznym jeleniowi z herbu ziemi lubelskiej. Wyobrażenie tego herbu także odbiegało od obowiązującego w dwudziestolecu międzywojennym znaku województwa (gdzie jelen łączony był z niedźwiedziem ziemi chełmskiej). Warto jeszcze zwrócić uwagę na stronę, w jaką zwrócone jest godło ziemi lubelskiej. Jeleń umieszczony z prawej strony heraldycznej został odwrócony zgodnie z zasadą kurtuazji heraldycznej w stronę lewą heraldyczną – wobec herbu Lublina i górującej nad attyką rzeźby Orła Białego. Te zasady obowiązujące w heraldyce wcieliła w życie wykonawczyni kompozycji, związana z Warszawą i Lubelszczyzną rzeźbiarka Zofia Trzcńska-Kamińska. Tworzyła wraz z mężem Zygmuntem Kamińskim, znanym grafikiem, malarzem i znawcą heraldyki, w letniej pracowni, w tzw. rządówce, na terenie parku w Leścach koło Garbowa. Być może został tam nawet zaprojektowany wzór godła Polski, obowiązującego od 1927 roku. To tylko jeden z wie-

⁵⁹ Kalendarz Ilustrowanego Kuryera Codziennego na rok 1938, s. 157, 160.

⁶⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Lublina, 35/22/0/7.1.2/392, 35/22/0/7.1.2/393.

⁶¹ T. Panfil, *op. cit.*, s. 41–43; E. Błotnicka-Mazur, *Projekty architektoniczne Bohdana Kelles-Krauzego w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie i innych zbiorach archiwalnych*, Lublin 2011, s. 37–39; eadem, *Gmach Poczty Głównej w Lublinie w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Budynek Poczty Głównej w Lublinie – przeszłość i teraźniejszość*, red. Z. Nestorowicz, Lublin 2006, s. 80.

lu przykładów ukazujących występowanie w lubelskich realizacjach głębokich treści heraldycznych. Trzeba przyznać, że w dziedzictwie II Rzeczypospolitej w zakresie heraldyki miejskiej doszło do rozwarstwienia. Duże miasta, jak Lublin i Zamość, stać było na heraldyczny przepych, małe jednak nie mogły sprostać warunkom, jakie przed nimi postawiła procedura zatwierdzania herbów.

Wracając do podstawowego źródła, czyli pieczęci miejskiej, funkcjonującej również w kolejnym etapie dziejów herbów miast, czyli w okresie II wojny światowej – tutaj jedynie wzmiankowanym – należy zauważyć, że na wielu pieczęciach miejskich używano nadal herbów, tyle że ze zmienionymi przez okupanta niemieckiego napisami z nazwą dysponenta. Jeżeli uznaliśmy, że materiały B. Podczaszyńskiego i archiwalia petersburskie są najmniej znanymi zespołami dziewiętnastowiecznych źródeł do heraldyki miast, to zagadnienie funkcjonowania herbów miejskich Lubelszczyzny w okresie II wojny światowej można uznać za w ogóle nierozpoznane w nauce⁶².

W CZASACH PRL

W początkowym okresie PRL, po wprowadzeniu na pieczęcie miejskie godła państwowego, zakres stosowania herbów miast Lubelszczyzny był niewielki. Można zauważyć wprowadzenie herbów Chełma i Łukowa na sztandary, „fundowane przez miejscowe społeczeństwo” jednostkom LWP, które wkraczały na Lubelszczyznę w 1944 roku⁶³. Niewiele też w tym czasie publikowano na temat herbów miast⁶⁴. Przestały one obowiązywać wraz ze zniesieniem dotychczasowych struktur samorządowych ustawą o Radach Narodowych w 1958 roku. Zadaniem, jakie rysuje się w badaniach herbów miejskich tego okresu, jest więc obserwacja ich stosowania pozaurzędowego. Otrzymało ono ważny impuls w postaci rozwoju badań regionalnych w tym zakresie.

Najważniejszym powojennym osiągnięciem była wspomniana wyżej praca *Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego* (1959). M. Gumowski przedstawił w układzie słownikowym hasła zawierające omówienie źródeł dotyczących sfragistyki i heraldyki – przypomnijmy: 93 miast, byłych miast, kilku osad i jurydyk. Zawartość pracy w zakresie źródeł sfragistycznych została omówiona wyżej, tutaj warto kilka słów poświęcić jej koncepcji heraldycznej. W sytuacji, gdy autor nie dotarł do pieczęci lub innych źródeł heraldycznych dotyczących miasta, nie zamieszczał informacji na jego temat, stąd np. nie ma hasła Garbów, gdyż autor nie

⁶² Problem został zauważony w publikacjach: M. Kowalski, *op. cit.*, s. 25; P. Dymmel, *Herb Lublina...*, s. 195–196; T. Panfil, *op. cit.*, s. 46–47.

⁶³ W. Bigoszevska, H. Wiewióra, *Sztandary ludowego Wojska Polskiego 1943–1974*, Warszawa 1974, s. 54–60, 125–127.

⁶⁴ M. Gumowski, *Herb miasta Lublina*, „Zdrój” 1945, nr 1, s. 1–2; S. Wojciechowski, *O herbie miasta Lublina*, „Zdrój” 1945, nr 3, s. 4, nr 4, s. 6.

wiedział, że istnieje przywilej lokacyjny Garbowa z dyspozycją dotyczącą herbu miasta⁶⁵. Był to pewien mankament koncepcyjny, gdyż w konsekwencji książka w ogóle nie wspomina o Garbowie i innych ośrodkach tego typu.

Oprócz zestawienia źródeł, miasta i były miasta Lubelszczyzny otrzymały w publikacji M. Gumowskiego rysunkowe, choć bezbarwne, wyobrażenia swoich herbów. Za opracowanie graficzne herbów odpowiadał Stanisław Michalczuk, absolwent historii sztuki na KUL-u, asystent na tej uczelni i artysta plastyk należący do znanej „Grupy Zamek”⁶⁶. Niewątpliwie realizacje graficzne powstawały na podstawie wskazówek M. Gumowskiego⁶⁷. Część z nich była przerysem wyobrażenia napieczętnego, co jest działaniem właściwym i naturalnym, zwłaszcza gdy wyobrażenie to przedstawia herb miasta oraz gdy nie zachodzą kontrowersje wobec jego identyfikacji, a wyniki kwerendy źródłowej są wyczerpujące. M. Gumowski zamieszczał jednak rysunki herbów, gdy te warunki nie były spełnione. W ten sposób praca wniosła do obiegu naukowego oraz samorządowego kilka pomyłek lub rozwiązań obcych polskiej heraldyce, z trudem po latach naprawianych, co pokazują przykłady stosowania i stanowienia herbów Krasnobrodu⁶⁸ czy Kamionki⁶⁹. Szereg uwag krytycznych zawarto również w publikowanych recenzjach⁷⁰.

Pomimo tego omawiana praca okazała się wielkim krokiem w kierunku powrotu do zwyczaju stosowania herbów przez miasta, a właściwie – wobec braku norm w tej dziedzinie – stosowania w miejskiej sferze nieurzędowej. Omawiana książka umożliwiała rozwój heraldyki żywej. Zainteresowani nie musieli samodzielnie dokonywać analizy źródeł, często niejednoznacznych i trudnych w interpretacji, ani ustalać właściwego motywu godła heraldycznego; otrzymali również realizację plastyczną godeł. Był to pierwszy herbarz miast Lubelszczyzny, a patrząc przez pryzmat zestawienia wyłącznie herbów tego regionu i wydania ich

⁶⁵ H. Seroka, *Herb Garbowa*, [w:] *Materiały...*, s. 45–48; idem, *Herby miast małopolskich...*, s. 196, 282.

⁶⁶ M. Kitowska-Lysiak, M. Lachowski, P. Majewski (red.), *Grupa „Zamek”*. Historia – krytyka – sztuka, Lublin 2007.

⁶⁷ Autorskie rysunki herbów M. Gumowskiego, przechowywane np. w Muzeum Narodowym w Krakowie, nie reprezentują wybitnego poziomu artystycznego, aczkolwiek są czytelne i w zakresie kształtów godeł przejawiają estetykę oraz zalecaną w heraldyce syntezę form.

⁶⁸ K. Skupieński, *Herb Krasnobrodu*, „Region Lubelski” 1989–1990, nr 4, s. 97–98; idem, *Herb Krasnobrodu*, [w:] *Materiały...*, s. 59–60; idem, *Polska heraldyka...*, s. 76; H. Seroka, *O problemach współczesnej heraldyki samorządowej. Komunikat*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka...*, s. 133–134.

⁶⁹ T. Giergiel, *Herb Kamionki...*, s. 137–159.

⁷⁰ M. Wieliczko, *rec. M. Gumowski, Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, Lublin 1959, „Rocznik Lubelski” 1961, t. 4, s. 315–317; M. Haisig, *rec. M. Gumowski, Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, Lublin 1959, „Studia Źródłoznawcze” 1963, t. 8, s. 245. Zob. uwagi krytyczne: H. Gawarecki, *Pieczęcie i herby miast województwa lubelskiego*, „Kalendarz Lubelski” 1972, s. 55–61. Por. weryfikację ustaleń M. Gumowskiego z perspektywy ponad pół wieku: H. Seroka, *Osiągnięcia prof. Mariana Gumowskiego...*, s. 142–144.

w odrębnej publikacji, jak dotąd jedyny⁷¹. Wydane później herbarze miast, choć stoją na wyższym poziomie artystycznym, mają charakter ogólnopolski.

Herby miejscowości, które posiadały status miasta, w liczbie 716, weszły do wydanej w następnym roku po *Pieczęciach i herbach miejscowości województwa lubelskiego* książce M. Gumowskiego *Herby miast polskich*. Zasada ta nie była przestrzegana, gdyż znajdziemy w tej pracy również kilkadziesiąt herbów miejscowości o statusie gromady „o znaczeniu historycznym”, co skutkowało opublikowaniem herbów Horodła, Końskowoli i Modliborzyc⁷². Książka zawiera we wstępie unikalne w polskiej historiografii przed 1989 rokiem rozważania na temat ustalania herbów (poszukiwania syntezy heraldycznej i związanych z tym trudności). W pracy przy herbach zamieszczono wzmianki o źródłach heraldycznych, zredukowane do najważniejszych informacji i dat. Książka zawiera barwne i zaprojektowane przez artystę Zenona Januszewskiego wizerunki herbów. Przyglądając się tylko herbom miast Lubelszczyzny, należy zauważyć różnice wobec wyobrażeń opublikowanych w poprzedniej pracy M. Gumowskiego. Miało to miejsce w przypadku herbów: Kraśnika, Lubartowa, Ostrowa Lubelskiego, Radzyna i Włodawy, których godła zostały całkowicie zmienione, a także częściowo zmodyfikowane w herbach: Biłgoraja, Chełma, Horodła, Janowa Lubelskiego, Kazimierza Dolnego, Parczewa i Zamościa. Te zmiany i modyfikacje wykazują na ogół regres pod względem heraldycznym wobec rysunków w *Pieczęciach i herbach miejscowości województwa lubelskiego*. Można to wytłumaczyć faktem wcześniejszego przygotowania do druku *Herbów miast polskich* oraz dalszym rozszerzaniem podstawy źródłowej uwidocznionej w *Pieczęciach i herbach miejscowości województwa lubelskiego*, które jednak ukazały się drukiem jako pierwsze. Jak widać, praca wydana drukiem później i graficznie bardziej atrakcyjna nie zawierała w wymienionych wyżej przypadkach najpoprawniejszej wersji herbów. Niemniej był to kolejny krok w popularyzacji herbów miast. W *Herbach miast polskich* pojawił się też jeden nowy herb z Lubelszczyzny – miasta Puławy.

Heraldyka samorządowa nie cieszyła się atencją władz PRL⁷³, mimo to w latach 60. zostały wydane dwa całościowe opracowania herbów miejskich. W 1963 roku Wydawnictwa Oświatowe „Wspólna Sprawa” wydały na 32 kolorowych ta-

⁷¹ Warto zauważyć, że redaktorem technicznym tej książki, wydanej jako 49 tom wydawnictwa Towarzystwa Naukowego KUL, był młody pracownik Wydawnictwa KUL Józef Szymański (nie zostało to odnotowane w artykule T. Giergiela, *Dorobek naukowy w zakresie heraldyki polskiej Józefa Szymańskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 2018, t. 17, nr 28, s. 197–206). Można założyć, że zetknięcie się wówczas z problematyką heraldyczną zakiełkowało w tym późniejszym wybitnym badaczu i heraldyku oraz objawiło się jego badaniami w zakresie heraldyki historycznej, a także działaniami, które przyczyniły się uwzględnieniem naukowych podstaw w procesie kształtowania heraldyki samorządowej po 1989 roku.

⁷² M. Gumowski, *Herby miast polskich...*, s. 183, 203, 328.

⁷³ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 281. Tym opiniom przeczy relacja Ryszarda Szczygła (*Ani Ciołek ani Śreniawa*, „Tygodnik Zamojski” 1988, nr 11, s. 10) o powołaniu w 1969 roku Komisji do ustalania herbów miast przy Wojewódzkiej

blicach 640 wizerunków polskich herbów miejskich z krótkimi notkami o dziejach każdego z miast, w których znalazły się syntetyczne informacje o dziejach herbów⁷⁴. Wydawca nie wyjaśnił podstaw źródłowych owego przedsięwzięcia. Ze strony redakcyjnej wiadomo jedynie, że autorem opracowania graficznego był Ryszard Sidorowski – specjalizujący się w grafice reklamowej, a funkcję redaktora pełnił Tomasz Szczechura – pracownik wielu wydawnictw oraz badacz ruchu ludowego i oświatowego, mający w swoim dorobku m.in. współautorstwo z Aleksandrem Gieysztorem podręczników szkolnych (może to wskazywać na źródła inspiracji tematyką heraldyczną)⁷⁵. Wydawnictwo zamieściło 27 herbów miast województwa lubelskiego, co nie jest liczbą imponującą; godła nie były obwiedzione konturem, a ich wyobrażenia prezentowały nieco „naiwny” przekaz, co jest widoczne w przypadku wizerunków postaci ludzkich i zwierzęcych (zwłaszcza herby Białej Podlaskiej i Hrubieszowa). Herby na ogół ustalone są prawidłowo (być może inspirowane są pracami M. Gumowskiego), lecz w przypadku Janowa Lubelskiego, Opola Lubelskiego, Ostrowa Lubelskiego i Szczebrzeszyna sięgnięto do błędnych wzorców, a jelen w herbie Parczewa zwrócony jest w lewą stronę heraldyczną. Wydawnictwo to jest bardzo rzadko cytowane w literaturze historycznej, a nawet heraldycznej, choć nie można wykluczyć, że oddziaływało na społeczność lokalne.

Drugie opracowanie było przedsięwzięciem przerastającym wszystkie dotychczasowe wydawnictwa. Była to encyklopedia historyczna *Miasta polskie w tysiącleciu*, z szerokim programem heraldycznym, wydana w latach 1965–1967. We wstępie szef Urzędu Rady Ministrów minister Janusz Wieczorek, nawiązując do sukcesów 20-lecia PRL, wskazał rolę miast – to z nich wywodziła się „klasa robotnicza, która pod przewodnictwem Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej osiągnęła pełne zwycięstwo, tworząc Polskę Ludową, budując Socjalizm”. Nie wspomniał jednak o heraldycznej zawartości dzieła... pełnej wątków szlacheckich i religijnych.

To pomnikowe wydawnictwo zbierało i ukazywało historię wszystkich miast w granicach PRL, również tych osad, które już nie posiadały praw miejskich (model ten był zastosowany w *Pieczęciach i herbach miejscowości województwa lubelskiego*). W *Miastach polskich w tysiącleciu* opracowano graficzne i opublikowano 982 herby. Komitet Redakcyjny zastrzegł, że opublikowano herby, które zostały oficjalnie zatwierdzone przez właściwe władze w okresie międzywojennym lub po 1944 roku, których nadanie miastu w Polsce przedrozbiorowej zostało źródłowo stwierdzone i których postać można było odtworzyć na podstawie

Radzie Narodowej w Lublinie. Kwerenda w zespole akt Prezydium WRN w Lublinie w Archiwum Państwowym w Lublinie nie potwierdziła jednak tej informacji.

⁷⁴ T. Szczechura (red.), *Polskie herby miejskie*, Warszawa 1963.

⁷⁵ T. Pilch, D. Stańkiewicz, *Tomasz Szczechura 1908–1982*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1985, nr 2, s. 295–299.

dokumentacji źródłowej. W tomie pierwszym tej pracy opublikowano 76 herbów miast i byłych miast leżących w granicach województwa lubelskiego⁷⁶. Pozbawione są jednak – w odróżnieniu od publikacji M. Gumowskiego – dokumentacji źródłowej. Jedynymi reprodukowanymi źródłami ikonograficznymi, bez jakiegokolwiek komentarza, były odciski pieczęci burmistrza Lublina i miasta Horodła⁷⁷.

W *Miastach polskich w tysiącleciu* inaczej niż w *Pieczęciach i herbach miejscowości województwa lubelskiego* zamieszczono opisy miejscowości, bez względu na to, czy istniały źródła dotyczące ich herbów (były one tylko dodatkiem, choć efektownym). Stąd znajdują się tu opisy miast, których nie znajdziemy w poprzedniej pracy M. Gumowskiego: Bełża, Kraśniczyna, Lubyczy Królewskiej, Łańcuchowa, Nałęczowa, Prawna, Puław, Rachań, Rawy, Siedliszcza, Sosnowicy, Tuchowicz, Wrzelowca i Wysokich (dla trzech z nich: Łańcuchowa, Nałęczowa i Puław – autorzy *Miast polskich w tysiącleciu* ustalili i opublikowali herby). Zamieszczono również opisy miast zbudowanych w PRL: Kraśnika Fabrycznego, Poniatowej, Rejowca Fabrycznego i Świdnika, które otrzymały po raz pierwszy prawa miejskie w latach 50. i 60. XX wieku, lecz nie wykreowano dla nich herbów. Ponadto znalazł się w tej pracy opis dawnego miasta Janowca, włączonego do województwa lubelskiego w 1955 roku – także bez herbu (nadanego w dokumencie lokacyjnym w 1580 roku⁷⁸). W dalszym ciągu nie było opisu Garbowa i nie zamieszczono opisów ani symboli takich osad jak: Babin, Bystrzyca, Irena w powiecie puławskim, Irena w powiecie kraśnickim, Krzeszów, Międzyleś, Sarnaki oraz jurydyk lubelskich, dla których M. Gumowski odnalazł źródła heraldyczne i ustalił herby. W *Miastach polskich w tysiącleciu* nie opublikowano też kolejnych 11 herbów miast ustalonych przez tego badacza, choć zamieszczono opisy tych miejscowości (Jarczów, Komarów, Konstantynów, Krasnobród, Łaszczów, Rejowiec, Serokomla, Tarnogród, Wisznice, Wojsławice, Żółkiewka). W przypadku pierwszej grupy wymienione miejscowości nie zostały uznane za osady miejskie na jakimkolwiek etapie rozwoju, a w drugiej grupie zakwestionowano – jak można sądzić – podstawy źródłowe, na których oparł się M. Gumowski (choć zrobiono wyjątek dla Horodyszcza). Dokonując ich krytyki, należy zauważyć, że jest to dokumentacja pochodząca wyłącznie z okresu zaborów (oprócz Tarnogrodu). Decyzja o niewprowadzaniu do dalszego obiegu tych herbów, choć wcześniej zamieszczonych w *Pieczęciach i herbach miejscowości województwa lubelskiego*, wydaje się słuszna. Po latach potwierdził to m.in. wspomniany przykład Krasnobrodu czy też niedawno odkryty herb Tarnogrodu⁷⁹. Można więc dołożyć publikacji herbów ogłoszonych przez Komitet Redakcyjny *Miast pol-*

⁷⁶ *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, tablice XLIX–LVII.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 695, 705.

⁷⁸ W. Ćwik, J. Reder, *op. cit.*, s. 160; H. Seroka, *Herby miast małopolskich...*, s. 277–278; idem, *W sprawie realizmu...*, s. 141–152.

⁷⁹ Zob. literaturę podaną w przypisach 22 i 65.

skich w tysiącleciu dodać zakwestionowanie herbów ustalanych we wcześniejszej literaturze na podstawie źródeł pochodzących z XIX wieku. Nie konstruowano ich także w przypadku całkowitego braku źródeł.

Miasta polskie w tysiącleciu przejęły wiele wzorów ikonograficznych z wcześniejszych opracowań M. Gumowskiego (raczej z *Pieczęci i herbów miejscowości województwa lubelskiego* niż z *Herbów miast polskich*). Doszło do tego zapewne dzięki wejściu tego badacza, sędziwego już wówczas, do zespołu heraldyków pracujących w redakcji tego wydawnictwa: Mariana Haisiga i Zygmunta Wdowiszewskiego. Przykładem tej „transmisji” są herby: Bełżyc, Dubienki, Grabowca, Tyszowiec czy Uchań. W trakcie pracy nad kształtem godeł doszło do kolejnych udoskonaleń i zmian w szczegółach przedstawień (Firlej, Radzyń, Włodawa, Zamość), a także propozycji zupełnie nowych godeł (Józefów w powiecie biłgorajskim, Zaklików). Był to wynik ciągłego rozpoznawania przez M. Gumowskiego podstawy źródłowej, co było charakterystyczne dla tego badacza, ale też zapewne wpływu pozostałych wytrawnych heraldyków w tym zespole. W kilku przypadkach powielono jednak wcześniejsze błędy M. Gumowskiego, co z kolei ukazuje przywoływany przykład znaku Kamionki. Dosłowną interpretacją materiału źródłowego nie można jednak wytłumaczyć zwrócenia godeł kilku herbów (Adamów, Biłgoraj) w stronę lewą, mimo że tak ukazywały te wyobrażenia odciski pieczęci. Zasady heraldyki nakazują wyobrażanie godeł zwróconych w prawą stronę heraldyczną, lecz zapewne tłoki tych pieczęci były wykonane przez mniej wprawnego rzemieślnika, który wzorując się na innym odcisku, wygrawerował jego dosłowny obraz (a nie w lustrzanym odbiciu), co dawało właśnie odcisk z godłem odwróconym w lewą stronę heraldyczną. Sporo zastrzeżeń można wysunąć pod kierunkiem barw w herbach. Podajmy tylko jeden przykład – Miedzyrzecz Podlaskiego, gdzie krzyż i półkrzyż oddano barwą złotą, choć w zarządzeniu Ministra Spraw Wewnętrznych zatwierdzającej herb z dnia 21 marca 1938 roku krzyże określone są jako srebrne⁸⁰.

Opracowanie barwne herbów miast dla całej Polski wymagało ogromnego wysiłku nie tylko dokumentacyjnego, ale i artystycznego. Tablice z herbami zostały wydane precyzyjną techniką rotagrawiurową. Za ich kształt odpowiadał zespół sześciorga artystów plastyków, w którym każdy specjalizował się w tworzeniu innych przedmiotów heraldycznych, np. Jan Sarnecki malował godła wyobrażające postaci ludzi i zwierząt, a utytułowany grafik i projektant Leon Urbański realizował godła zawierające elementy architektoniczne. Rysunki godeł stały na wysokim poziomie artystycznym. Zespół pod kierownictwem wspomnianego L. Urbańskiego wypracował swój własny styl, bardziej schematyczny i wyrazisty konturowo niż konwencje Stanisława Michalczuka i Zenona Januszewskiego, nie mówiąc o kre-

⁸⁰ Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 marca 1938 roku w sprawie zatwierdzenia herbu miasta Miedzyrzecz Podlaskiego (M.P. 1938, nr 90, poz. 132).

acjach Ryszarda Sidorowskiego⁸¹. Nawet te wzory herbów, które przeszły z publikacji M. Gumowskiego, były stylizowane na nowo. Rysunki przedmiotów heraldycznych z *Miast polskich w tysiącleciu* pod względem technicznym były zbliżone do ilustracji o jakości osiąganej obecnie dzięki zastosowaniu grafiki wektorowej. Za reprezentatywny przykład można uznać godło Hrubieszowa. Przedmiot heraldyczny – głowa jelenia – w *Herbach miast polskich* narysowana naturalistycznie z zaznaczeniem sierści, opuszczonymi oczami i chrapami, w *Miastach polskich w tysiącleciu* otrzymała cechy narysowane schematycznie, lecz charakterystyczne, nadające zwierzęciu wymiar symboliczny. Jeleń patrzy wprost i dostojnie, wzbudzając emocje w odbiorcy przekazu wizualnego. Daleko posunięta syntetyczność przekazu nie straciła elementów charakterystycznych. W przypadku jelenia są to dostojność i moc jego poroża, ukazanego z sześcioma odrostkami⁸². Znajomość zoologii przydała się również w celu stosowanego w heraldyce wyeksponowania cech właściwych dla wizerunków zwierząt drapieżnych w herbach: Adamowa, Chełma, Józefowa nad Wisłą, Lubartowa, Łukowa, Markuszowa, Rossosza, Sławatycz i Tyszowiec. Tego rodzaju twórczość artystyczna, określana jako *ars heraldica*, również nie doczekała się analizy i oceny.

Jak pokazały wyżej zamieszczone uwagi, publikowane zestawy herbów w wyżej przedstawionych wydawnictwach nie były kompletne ani identyczne, zarówno w zakresie przedmiotów heraldycznych tworzących godła, jak i ich barw. Przejawiały podobieństwa, ale też zasadnicze różnice, omówione tutaj wszak tylko w wyborze. Zestawy te nigdy nie zostały scalone, więc konfrontację dorobku badaczy z lat 60. z obecnym stanem badań oraz ze stanem heraldyki żywej, czyli herbami ustanowionymi po 1989 roku w drodze uchwał władz miejskich, można uznać za kolejny postulat badawczy. Pełny obraz badań nad heraldyką miejską w połowie lat 60. XX wieku zobaczymy pod warunkiem łącznego zestawienia dokonań indywidualnych M. Gumowskiego oraz pracy zbiorowej w *Miastach polskich w tysiącleciu*. Patrząc z kolei przez pryzmat obecnych granic województwa lubelskiego, w publikacji tej brakuje tylko miast i herbów powiatu ryckiego, włączonego do tego województwa w 1975 roku (Dęblin, Ryki)⁸³.

Uwzględniając te uwagi, można stwierdzić, że w ciągu zaledwie sześciu lat (1959–1965) miasta Lubelszczyzny otrzymały opublikowany zestaw źródeł do heraldyki, a także trzy zestawy herbów opracowane graficznie na podstawie tych źródeł (nie licząc najszczuplejszego zestawu wydanego na tablicach w 1963 roku). Po epokach, w których herb miasta pełnił funkcję urzędową, identyfikacyjną oraz symboliczną za pomocą nośników w postaci pieczęci i dokumentów, przyszła epo-

⁸¹ S. Górzyński, L. Pudłowski (red.), *Ars heraldica. Współczesna sztuka heraldyczna w Polsce*, Warszawa 1995, s. 5–6, 58, 62–63.

⁸² Widać tutaj pewne inspiracje kształtem herbów rycerskich. Por. T. Giergiel, *Symbolika jelenia w polskiej heraldyce rycerskiej*, Sandomierz 1998, s. 13–15.

⁸³ W. Ćwik, J. Reder, *op. cit.*, s. 179, 203.

ka, w której ostała się jedynie funkcja identyfikacyjna, stosowana w sposób nieoficjalny. Gdyby nie omówione wyżej publikacje, w wielu miastach mogłoby dojść do przerwania tradycji heraldycznej, gdyż niewielu odbiorców herbów rozumiało jeszcze wartości reprezentowane przez symbole heraldyczne. Tradycje heraldyczne były w tym czasie dość zaniedbane, zwłaszcza w małych miastach i osadach, które na różnych etapach dziejów straciły prawa miejskie. *Miasta polskie w tysiącleciu* ilustrowały te tradycje lub ugruntowywały funkcjonujące już symbole. Wydawnictwo to ukazywało ogromny potencjał polskiej heraldyki miejskiej, a także walor jej strony wizualnej. Wiele herbów tam opublikowanych, jak np. herby Annapola, Biłgoraja czy Tyszowiec, posłużyło jako wzór graficzny do ustanowienia obecnie używanych herbów miast, natomiast herby byłych miast Rossosza i Uchań stały się wzorem dla ustanowionych herbów gmin wiejskich. Od 1965 roku znaki te funkcjonują do dzisiaj praktycznie bez zmian. Również herb Lublina obowiązujący do 2004 roku był tożsamy z wizerunkiem z *Miast polskich w tysiącleciu*.

Herby miast były świadkiem i pamiątką samorządnej przeszłości – wartości zabronionej w ustroju socjalistycznym. Cieszyły się społecznym poważaniem pomimo ich włączenia do nieco propagandowego wydawnictwa, jakim były *Miasta polskie w tysiącleciu*. Nie można jednak we wspomnianych publikacjach zauważyć ingerencji cenzury PRL w kształt herbów miast Lubelszczyzny, choć dla herbów w innych województwach takie przypadki można odnotować⁸⁴. Trudno powiedzieć, w jakim czasie usunięto z Urzędu Miasta w Lublinie wyobrażenia herbów: Biłgoraja, Chełma, Janowa Lubelskiego, Hrubieszowa, Kazimierza Dolnego i Krasnegostawu, które odnotował M. Gumowski jako „zamieszczone w nowszych czasach w sali magistratu lubelskiego”⁸⁵.

W tym bardzo krótkim czasie doszło do zwrotu heraldycznego w historiografii regionalnej dotyczącej symboliki miejskiej; dodajmy, w czasie przejawiania co najmniej nieufności władz do tej problematyki. Herby stały się pełnoprawnymi obiektami badawczymi w sferze stricte naukowej. Oprócz pracy *Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, posiadającej charakter naukowy, każdy adept studiów historycznych od 1968 roku obowiązkowo zapoznawał się z rozdziałem na temat heraldyki w podręczniku do nauk pomocniczych historii, wydany w Lublinie, a więc w tym mieście najbardziej dostępnym⁸⁶. Z kolei

⁸⁴ Na przykład w herbie Sandomierza, w którym orzeł został przedstawiony bez korony, wbrew jednoznacznie brzmiącym źródłom. Zob. *Miasta polskie w tysiącleciu...*, tablica XXXIII. Treści religijne zawarte w herbach nie zawsze były akceptowane przez władze. Przykładem jest unikanie herbu miasta ze św. Tomaszem przez władze Zamościa oraz lansowanie świeckiego znaku opartego na sylwetce ratusza zamojskiego, np. w trakcie organizowanych z wielkim rozmachem obchodów 400-lecia miasta w 1980 roku. Zob. A. Kędziora, *op. cit.*, s. 128.

⁸⁵ M. Gumowski, *Pieczęcie...*, s. 21, 26, 38, 41, 46, 53. Obecnie zestaw herbów miast i gmin województwa lubelskiego jest prezentowany publicznie w budynku wejściowym Muzeum Wsi Lubelskiej.

⁸⁶ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Lublin 1968, s. 154–174.

dostęp do *Miast polskich w tysiącleciu* był szeroki (nakład 20,5 tys. egz.), do publikacji M. Gumowskiego zaś węższy (nakład 1 tys. egz.), ale zainteresowani bez problemu mogli skorzystać z książki *Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego* ze względu na miejsce wydania i wydawcę. Regionaliści, którym nie wystarczyły skąpe, hasłowe wzmianki o źródłach, docierali nawet osobiście do autora tej publikacji (zmarł w 1974 roku) w celu poszerzenia wiedzy na temat herbów miast, z którymi byli związani, jak prezes Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Miedzyrzeczu Podlaskim Marian Kowalski⁸⁷. *Miasta polskie w tysiącleciu* wprowadziły herby miejskie do obiegu regionalistycznego, wydawniczego i kulturalnego, znacznie rozszerzając katalog nośników herbowych. Reprodukowane były na pocztówkach czy też w publikacjach mówiących o dziejach miast, jak na okładce zarysu dziejów Chełma⁸⁸. Herby inspirowały lokalnych artystów i regionalistów, pojawiały się w wielu odznakach lubelskich towarzystw regionalnych, ekslibrisach i wydawanych przez te stowarzyszenia wydawnictwach.

Przykładem tej fali zainteresowania herbami miast województwa lubelskiego był artykuł Henryka Gawareckiego *Pieczęcie i herby miast województwa lubelskiego*, opublikowany w „Kalendarzu Lubelskim” w 1972 roku, z propozycjami wielu trafnych korekt herbów: Baranowa, Firleja, Horodła, Kamionki, Kraśnika, Krasnobrodu, Konstantynowa, Krasnegostawu, Kryłowa, Łaszczowa, Miedzyrzecza Podlaskiego, Rejowca, Serokomli, Tarnogrodu, Wisznicy i Żółkiewki oraz ich graficznymi projektami⁸⁹. Autor był absolwentem studiów w zakresie budownictwa i historii sztuki, cenionym znawcą dziejów miast Lubelszczyzny. Wiele herbów z *Miast polskich w tysiącleciu* z obszaru Lubelszczyzny, lecz przedstawionych w tarczach renesansowych, zostało reprodukowanych w postaci bezbarwnych rysunków w pracy Feliksa Koryka o urbanizacji Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej⁹⁰. Zostały dosyć wiernie odrysowane (zmieniony w szczegółach jest tylko herb Łańcuchowa). Do znanego zestawu z *Miast polskich w tysiącleciu* dołączono herby Radomyśla i Siedlec.

Sytuację prawną herbów miast zmienił podział państwa na 49 województw oraz zmiana ustawy o Radach Narodowych w 1975 roku, która wprowadziła uprawnienie miejskich rad narodowych m.in. w sprawach „nadawania miast ulicom i placom oraz ustalania herbu miasta”⁹¹. Herby Lublina w całym okresie PRL oraz Chełma, Białej Podlaskiej i Zamościa jako nowych miast wojewódzkich były

⁸⁷ M. Kowalski, *op. cit.*, s. 11.

⁸⁸ B. Zimmer, *Miasto Chełm. Zarys historyczny*, Warszawa 1974.

⁸⁹ H. Gawarecki, *op. cit.*, s. 55–61.

⁹⁰ F. Koryk, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne” 1972, t. 6, s. 125–167.

⁹¹ Obwieszczenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 9 lipca 1975 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy z dnia 25 stycznia 1958 roku o radach narodowych (Dz.U. 1975, nr 26, poz. 139).

uważane, również przez władze państwowe, za reprezentujące województwa⁹². Zyskały tą drogą wzmocnienie i popularność. Z nowego uprawnienia ustalania herbu skorzystała Miejska Rada Narodowa w Świdniku, która ustanowiła herb uchwałą nr III/12/78 z dnia 20 maja 1978 roku. Jego projekt został wyłoniony w roku poprzednim w wyniku konkursu zorganizowanego przez władze miasta w 23. rocznicę otrzymania praw miejskich. „Głos Świdnika” zamieścił barwny wizerunek herbu przedstawiającego śmigło i lotkę, nawiązującego do produkcji helikopterów w miejscowej Wytwórni Sprzętu Komunikacyjnego⁹³.

Ustawa z dnia 21 grudnia 1978 roku o odznakach i mundurach, znosząc wyżej przywołane normy ustawy o Radach Narodowych, wprowadziła przepis mówiący o tym, że „właściwe rady narodowe stopnia wojewódzkiego oraz miejskie rady narodowe mogą ustanawiać herby województw oraz herby miast. Herbem województwa lub miasta może być znak nawiązujący do historii bądź tradycji albo do współczesnych zdarzeń i osiągnięć charakterystycznych dla danego województwa lub miasta. Rada Państwa może ustalić ogólne zasady ustanawiania herbów przez rady narodowe” – to ostatnie uprawnienie nie zostało wykonane⁹⁴. Na podstawie nowych przepisów herby ustanowiło kilka miast Lubelszczyzny. W 1982 roku Miejska Rada Narodowa w Janowie Lubelskim ustanowiła herb wzorowany na wizerunku opublikowanym w *Miastach polskich w tysiącleciu*⁹⁵. W 1984 roku Miejska Rada Narodowa w Radzynie Podlaskim ustanowiła herb przedstawiający kroczonego niedźwiedzia⁹⁶. Sięgnęła do wizerunku ustalonego przez M. Gumowskiego w *Pieczęciach i herbach miejscowości województwa lubelskiego*, odrzucając inne wyobrażenia opublikowane w *Herbach miast polskich* oraz w *Miastach polskich w tysiącleciu* (wizerunek herbu Radzyna Podlaskiego w każdej z tych prac był inny). Herb ustanowił również organ uchwałodawczy Tarnobrodu po uzyskaniu statusu miasta w 1987 roku. Nie sięgnięto tym razem do pracy M. Gumowskiego, który proponował Jelita Zamojskich. Z uwagi na potrzebę odróżnienia od innych byłych miast Ordynacji Zamojskiej za wzór przyjęto wyobrażenie pieczęci wójtowskiej odnalezionej przez ks. Wincentego Depczyńskiego⁹⁷. To oczywiście nie wszystkie przykłady uchwał herbowych Miejskich

⁹² S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie...*, s. 280–281.

⁹³ *Świdnik ma swój herb*, „Głos Świdnika” 1977, nr 29, s. 1, 5. Por. *Świdnik ma swój herb. Z Henrykiem Szulcem rozmawia Mieczysław Kościński*, „Sztandar Ludu” 1977, nr 268, s. 4.

⁹⁴ Ustawa z dnia 21 grudnia 1978 roku o odznakach i mundurach (Dz.U. 1978, nr 31, poz. 130).

⁹⁵ P. Widz, *Zarys historii herbu Janowa*, „Gazeta Janowska” 2006 (styczeń), s. 6.

⁹⁶ Uchwała Miejskiej Rady Narodowej Radzyna Podlaskiego nr V/16/84 z dnia 19 grudnia 1984 roku (informacja pozyskana od sekretarza Miasta Radzyna Podlaskiego Roberta Targońskiego w dniu 15 lutego 2024 roku). Zob. S. Jarmuł, *Radzyń Podlaski 530 lat*, Lublin 1998.

⁹⁷ W. Depczyński, *Tarnogród 1567–1967. Monografia historyczno-gospodarcza*, Tarnogród 1970, s. 29–30; R. Szczygiel, *Lokacja miasta...*, s. 55; R. Kowal, *Tarnogród w latach 1944–1989*, [w:] *Dzieje Tarnobrodu...*, s. 316; J. Kus, *O rzekomym...*, s. 61–66 – tu informacja o odnalezieniu pieczęci z herbem miasta.

Rad Narodowych, lecz ich badanie natrafia na przeszkodę w postaci nieprzechowywania tych aktów jako już nieobowiązujących (samorządy po 1989 roku często uchwalały nowe przepisy dotyczące symboliki).

U schyłku PRL badania nad miastami i miasteczkami Zamojszczyzny przeprowadził historyk sztuki, muzealnik i wykładowca Jan Górak, w latach 70. Wojewódzki Konserwator Zabytków w Zamościu. Plonem tej pracy była książka, w której zawarł zarysy historyczno-urbanistyczne miast znajdujących się od 1975 roku w województwie zamojskim⁹⁸. Dla wszystkich ustalił herby, których rysunki zamieścił przy opisach miejscowości. Zakwestionował wiele dotychczasowych ustaleń M. Gumowskiego i wyobrażeń opublikowanych w *Miastach polskich w tysiącleciu*. Zaproponował nowe rozwiązania dotyczące herbów: Bełżca, Frampola, Goraja, Gorzkowa, Izbicy, Jarczowa, Józefowa w powiecie biłgorajskim, Komarowa, Krasnobrodu, Kryłowa, Lubyczy Królewskiej, Łaszczowa, Rachań, Tarnogrodu, Tomaszowa Lubelskiego, Turobina, Wysokich i Żółkiewki, a więc większości miast i byłych miast w tym regionie. W dużej części ustalenia te nie były uzasadnione.

Autor dokonał również próby zrekonstruowania herbów miasteczek efemerycznych: Bożej Woli, Gozdowa, Łaszczówki, Potoków i Teratyna, których opisy, a tym bardziej herby, w ogóle nie znalazły się w omówionych wyżej kompendiach heraldyczno-historycznych. Należy tutaj zauważyć inne podejście do tego problemu niż dotychczasowych badaczy, którzy ogłaszali wyniki badań nad herbami, gdy posiadali do tego podstawy źródłowe, czasem dyskusyjne i nie zawsze kontynuowane, co pokazywał przykład potraktowania w *Miastach polskich w tysiącleciu* herbów z okresu zaborów. Jednak punktem wyjścia była informacja źródłowa o funkcjonowaniu herbu. J. Górak kwestię posiadania przez miasto herbu rozumiał jako obowiązkowy element kwestionariusza badawczego opisu miejscowości. W konsekwencji opisane i narysowane zostały herby obecne w źródłach, ale też herby domniemane, których konstrukcję oparto na podstawie herbów właścicieli miast. Wydaje się, że nastąpiła tutaj zbyt daleko idąca ingerencja w tkankę heraldyczną, która nigdy nie jest zjawiskiem „obowiązkowym”, lecz jej występowanie jest uwarunkowane historycznie, społecznie i kulturowo. Publikowanie rysunków herbów, które nie występują w źródłach, nikt ich nie używał i nie zamierzał stosować (gdyż nie dotyczyły miast ani gmin po reformie w 1990 roku), jest zabiegiem sztucznym, a w konsekwencji dewaluacją symboliki samorządowej i kultury heraldycznej.

W ostatnich latach PRL miasta umieszczały herby na tzw. witaczach ustawianych na drogach wjazdowych. Działo się tak nawet w miejscowościach, które nie posiadały statusu miasta, jak np. w Żółkiewce, gdzie przed 1988 rokiem ustawiono witacz z herbem, lecz innym niż w opracowaniu M. Gumowskiego (zakwe-

⁹⁸ J. Górak, *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość 1990.

stionowanym i nieopublikowanym w *Miastach polskich w tysiącleciu*⁹⁹. Źródłem inspiracji podczas kreacji tego nośnika był herb możnych protoplastów właścicieli miejscowości – Lubicz Żółkiewskich, ustanowiony po 1989 roku dla gminy Żółkiewka. Szczegółowe rozpoznanie funkcji herbów miejskich w PRL również czeka na swojego badacza.

W 1987 roku zostało zarejestrowane Polskie Towarzystwo Heraldyczne (PTHer), którego – według sprawozdania z pierwszych kilku lat działalności – stałym świadczeniem „są konsultacje, opinie i ekspertyzy w sprawie tworzenia nowych herbów miejskich lub zmiany dawnych herbów miast. Wydano [do 1993 roku] ponad 60 takich opinii, niejednokrotnie zapobiegając rażącym odstępstwom od zasad heraldyki”¹⁰⁰. W Lublinie oddział tego naukowego stowarzyszenia powstał 23 listopada 1988 roku. Na zebraniu założycielskim Józef Szymański wygłosił referat o kierunkach badań na polu heraldyki. W deklaracji o utworzeniu oddziału odnotowano, iż uczestnicy zebrania pragną „podkreślić, że rozciągnięcie organizacyjnych form działalności Towarzystwa przyczyni się do większej skuteczności realizacji tych celów, które wymagają zaangażowania w badania regionalne”¹⁰¹.

Oddział lubelski PTHer na przełomie lat 80. i 90. pełnił (i pełni do dzisiaj) rolę zaplecza konsultacyjnego przy rozwiązywaniu problemów związanych z heraldyką samorządową, w tym wielu miejscowości, które ubiegały się w tym czasie o odzyskanie praw miejskich. Dzięki temu oddział miał duży wkład w kształtowanie podstawy rozwoju heraldyki samorządowej III Rzeczypospolitej¹⁰². Powstało wówczas wiele ekspertyz ustalających herby w drodze badania naukowego, uchwalanych zgodnie z przepisami ustawy o odznakach i mundurach. Pierwsze z tych ekspertyz były ogłoszone na łamach rocznika Wojewódzkiej Rady Towarzystw Regionalnych w Lublinie „Region Lubelski”¹⁰³. Kolejne po kilku latach zebrano w wydawnictwie lubelskiego oddziału PTHer *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*¹⁰⁴. O intensywności lokalnych sporów dotyczących ustalania herbów mówi seria publikacji o symbolu samorządowym Józefowa w powiecie biłgorajskim¹⁰⁵. Polemiki toczyły się również wokół herbu Krasno-

⁹⁹ *Ibidem*, s. 8, fotografia na s. 155.

¹⁰⁰ S.K. Kuczyński, *Reaktywowanie Polskiego Towarzystwa Heraldycznego i jego działalność w latach 1988–1993*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 1993, t. 1, nr 12, s. 190.

¹⁰¹ P. Dymmel, *Powstanie Oddziału Polskiego Towarzystwa Heraldycznego w Lublinie*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 1989, nr 1, s. 18–19.

¹⁰² H. Seroka, *Lubelskie badania nad heraldyką samorządową*, [w:] *Materiały...*, s. 17–30.

¹⁰³ Idem, *Herb miasta Józefowa*, „Region Lubelski” 1989–1990, nr 4, s. 95–96; K. Skupieński, *Herb Krasnobrodu*, „Region Lubelski” 1989–1990, nr 4, s. 97–98; H. Seroka, K. Skupieński, *Herb miasta Piaski*, „Region Lubelski” 1989–1990, nr 4, s. 99–100.

¹⁰⁴ H. Seroka, K. Skupieński (red.), *op. cit.*

¹⁰⁵ J. Byra, *Z ciołkiem w herbie*, „Tygodnik Zamojski” 1988, nr 4, s. 8–9; K. Czubar, *Ciołek czy Śreniawa?*, „Tygodnik Zamojski” 1988, nr 9, s. 4; R. Szczygieł, *Ani Ciołek...*, s. 10; H. Seroka,

brodu i wielu innych znaków miast, lecz głos badaczy, prezentujących źródłową genezę danego herbu, studził emocje i przeważnie kończył dyskusję¹⁰⁶. Zarówno na Lubelszczyźnie, jak i w całym kraju opinie heraldyczne wspierające samorządy w stanowieniu herbów często odnosiły się do osiągnięć M. Gumowskiego i *Miast polskich w tysiącleciu*. Były one podtrzymywane albo prostowane w przypadku pomyłek. Opinie heraldyczne, które powstawały w środowisku naukowym, zawsze dążyły do pełnego rozpoznania źródeł, często zawierały nowe odkrycia i kończyły się blazonowaniem ustalanych herbów. Są one nie zawsze publikowanym, znacznym dorobkiem polskiej heraldyki. Jego wydanie jest kolejną pilną potrzebą badawczą.

Zmiany polityczne w 1989 roku doprowadziły m.in. do powstania podporządkowanego wspólnocie lokalnej samorządu terytorialnego, którego funkcjonowanie zostało uregulowane ustawą z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie terytorialnym¹⁰⁷. Stanowienie herbu zostało wówczas przekazane do wyłącznej właściwości rady gminy, bez względu na to, czy jest to gmina miejska, czy też wiejska. W art. 18 tej ustawy zapisano, że rada gminy posiada wyłączne kompetencje w zakresie „podejmowania uchwał w sprawach: herbu gminy, nazw ulic i placów publicznych oraz wznoszenia pomników”. Była to istotna, można wręcz powiedzieć, że rewolucyjna zmiana, która polegała na nadaniu uprawnień w zakresie stanowienia i używania herbu przez gminy wiejskie.

Należy stwierdzić, że dzieje herbów miejskich w PRL rozwijały się na kilku płaszczyznach. Znaki miejskie poddane zostały badaniom naukowym przez wykształconych przed wojną heraldyków, w trudnych dla polskiej kultury latach 50. i 60. XX wieku. Oprócz znacznych osiągnięć na polu heraldyki historycznej, otrzymaliśmy w tych publikacjach prawie kompletną miejską rolę herbową z obszaru Lubelszczyzny. Pomimo tego, że ustalone wówczas herby były stosowane w obiegu pozaurzędowym, wydają się ważnym ogniwem w rozwoju polskiej heraldyki miejskiej, w równym stopniu jak herby z czasów rozbiorów¹⁰⁸. Od 1975 roku stopniowo uwalniano i rozszerzano uprawnienia w zakresie stanowienia herbów przez miasta. Epoka heraldyki reglamentowanej zakończyła się w latach 1989–1990.

Herb miasta Józefowa..., s. 95–96; J. Górak, *op. cit.*, s. 8, 55–57, 128; W. Ćwik, *Dzieje Józefowa*, Rzeszów 1992, s. 8–12; H. Seroka, *Herb Józefowa*, [w:] *Materiały*..., s. 51–53.

¹⁰⁶ K. Skupieński, *Herb Krasnobrodu*, „Region Lubelski” 1989–1990, nr 4, s. 97–98; H. Seroka, *O problemach współczesnej heraldyki*..., s. 133–134; K. Skupieński, *Herb Krasnobrodu*, [w:] *Materiały*..., s. 59–60; idem, *Polska heraldyka*..., s. 76.

¹⁰⁷ Dz.U. 1990, nr 16, poz. 95.

¹⁰⁸ J. Szymański, *W sprawie genezy polskich herbów miejskich*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, red. S.K. Kuczyński, t. 6, Warszawa 1994, s. 179, przypis 45.

PODSUMOWANIE

W niniejszym artykule prześlędzono problemy badawcze oraz rozwój stanu wiedzy z zakresu miejskiej heraldyki historycznej oraz heraldyki żywej w różnych okresach dziejowych do 1989 roku¹⁰⁹. Te dwa nurty – naukowy i praktyczny – oczywiście nie rozkładają się w stopniu równym. W okresie przedrozbiorowym możemy mówić wyłącznie o żywej heraldyce miejskiej – aspekty refleksji historycznej pojawiają się w działalności Heroldii Królestwa Polskiego, a następnie w pierwszych publikacjach o historii miast. W dwudziestolecu międzywojennym funkcjonowały obie gałęzie heraldyki, a w okresie PRL przeważała heraldyka historyczna, choć wypracowano podstawy do rozwoju heraldyki żywej po 1989 roku poprzez publikację kilku zestawów herbów miast Lubelszczyzny. Herby miast są ważnym przedmiotem badawczym w okresach ograniczania lub likwidowania samorządności, które przeważają w naszych dziejach od rozbiorów do 1989 roku. Pielęgnowanie w tych czasach znaków używanych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów wiązało się z podtrzymywaniem pamięci o idei nieskrępowanego rozwoju samorządów, choć zapewne było to wyobrażenie wyidealizowane.

W badaniach herbów miast na Lubelszczyźnie, utożsamianej z obszarem obecnego województwa lubelskiego, dużą uwagę należy zwrócić na proces kształtowania się jego granic. Należy mieć w polu widzenia nie tylko zebraną przez badaczy spuściznę źródłową dawnego województwa lubelskiego, lecz również fragmenty innych ziem, które weszły do niego w różnych okresach historycznych. Poszerzenia badań wymagają herby miast na ziemiach dawnych województw: ruskiego, bełskiego i brzesko-litewskiego, włączonych początkowo do guberni, a następnie do województwa lubelskiego, którego granice zostały następnie zaokrąglone fragmentem województwa sandomierskiego – ziemią stężycką.

Kwestionariusz badawczy powinien być rozszerzony o rozpoznanie funkcji herbów, zwłaszcza w czasie rozbiorów i w następnych okresach historycznych. Zupełnie nierozpoznane jest funkcjonowanie herbów miejskich w okresie II wojny światowej. Zrekonstruowane zjawisko trwałości stosowania herbów powinno być zresztą uwzględniane w wywodzie naukowym zawartym w ekspertyzach nieodzownych przy stanowieniu herbów samorządowych. Omówione tutaj problemy badawcze, przewyciężane od wielu lat, służą nie tylko poszerzaniu wiedzy, lecz także doskonaleniu metodyki stosowanej w restytucji heraldyki miejskiej. W niektórych przypadkach jej źródła są wydane i tak jednoznaczne, że przy obecnym stanowieniu symboli samorządowych nie zachodzą wątpliwości w zakresie ustalenia właściwego godła. Pozostaje jedynie zrealizować jego postać graficzną, co jednak należy uczynić z właściwą stylizacją i uwzględnieniem znajomości sztuki heraldycznej, stosowanej w praktyce w sposób bar-

¹⁰⁹ Idem, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001, s. 639; Z. Piech, *op. cit.*, s. 19.

dzo wyrafinowany. Wizja artystyczna powinna być syntezą wszystkich znanych przekazów ikonograficznych.

W przypadku niejednoznaczności przekazu (np. wielu różnych herbów stosowanych przez miasto, co zdarzało się również na Lubelszczyźnie) lub braku źródeł ikonograficznych wyłożenie herbu w postaci graficznej powinny poprzedzać dogłębne badania sfery ustrojowej, własnościowej, społecznej i semiotycznej miasta. Nieodzowne są tutaj konsultacje z badaczami heraldyki posiadającymi interdyscyplinarną wiedzę z zakresu: ustroju miast, dziejów społecznych, sfragistyki, historii sztuki, komunikacji wizualnej, a także toponomastyki (szereg miast Lubelszczyzny występuje w źródłach pod dwiema nazwami: Adamów / Jadaromin, Radzyń / Kozirynek, Janów Lubelski / Biała, Wąwolnica / Kunigisberg). W archiwach i muzeach w ostatnich latach znacznie przyspieszyła praca nad inwentaryzacją i opracowywaniem zasobów oraz ich digitalizacją. W związku z tym dostępnych jest wiele źródeł dotąd uważanych za niezachowane, zwłaszcza dla okresu międzywojennego. Warto pamiętać, że badania nad herbami miast należą do historiografii oddziałującej na kulturę narodową, której częścią są symbole samorządowe.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Lublinie:

- Akta miasta Krasnegostawu, 35/39/0/4/205;
- Akta miasta Lublina, 35/22/0/7.1.2/392, 35/22/0/7.1.2/393;
- Rząd Gubernialny Lubelski, 35/116/0/1.1/33.

Archiwum Państwowe w Lublinie. Oddział w Chełmie, Akta miasta Chełma, 36/26/0/2/243.

Akty prawne

Obwieszczenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 9 lipca 1975 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy z dnia 25 stycznia 1958 roku o radach narodowych (Dz.U. 1975, nr 26, poz. 139).

Uchwała Miejskiej Rady Narodowej Radzyna Podlaskiego nr V/16/84 z dnia 19 grudnia 1984 roku.

Ustawa z dnia 21 grudnia 1978 roku o odznakach i mundurach (t.j. Dz.U. 2023, poz. 76; Dz.U. 1978, nr 31, poz. 130).

Ustawa z dnia 29 grudnia 1998 roku o zmianie niektórych ustaw w związku z wdrożeniem reformy ustrojowej państwa (Dz.U. 1998, nr 162, poz. 1126).

Ustawa z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie terytorialnym (Dz.U. 1990, nr 16, poz. 95).

Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 marca 1938 roku w sprawie zatwierdzenia herbu miasta Miedzyrzecza Podlaskiego (M.P. 1938, nr 90, poz. 132).

Literatura

Adamczewski M., *Funkcje użytkowe herbu miejskiego do końca XVIII wieku*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 1999, t. 4, nr 15.

Adamczewski M., *Miejsce „Albumu herbów miast Królestwa Polskiego” z 1847 r. w polskiej heraldyce miejskiej*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918)*, red. S.K. Kuczyński, Włocławek 1999.

- Adamczewski M., *O gminie i jej sprawach językiem symboli, czyli o informacjach zaszyfrowanych w znakach gmin wiejskich województwa łódzkiego*, „Zeszyty Wiejskie” 2014, t. 20. DOI: 10.18778/1506-6541.20.10
- Adamczewski M., *Pieczenie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, cz. 3: *Pieczenie władz miejskich do 1950 roku*, Łódź 2010.
- Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 2, cz. 2, Warszawa 1845.
- Bigoszeńska W., Wiewióra H., *Sztandary ludowego Wojska Polskiego 1943–1974*, Warszawa 1974.
- Błotnicka-Mazur E., *Gmach Poczty Głównej w Lublinie w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Budynek Poczty Głównej w Lublinie – przeszłość i teraźniejszość*, red. Z. Nestorowicz, Lublin 2006.
- Błotnicka-Mazur E., *Projekty architektoniczne Bohdana Kelles-Krauzego w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie i innych zbiorach archiwalnych*, Lublin 2011.
- Byra J., *Z ciołkiem w herbie*, „Tygodnik Zamojski” 1988, nr 4.
- Czubara K., *Ciołek czy Śreniawa?*, „Tygodnik Zamojski” 1988, nr 9.
- Ćwik W., *Dzieje Józefowa*, Rzeszów 1992.
- Ćwik W., Reder J., *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977.
- Depczyński W., *Tarnogród 1567–1967. Monografia historyczno-gospodarcza*, Tarnogród 1970.
- Dymmel P., *Herb Frampola*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, red. H. Seroka, K. Skupieński, z. 1, Lublin 1995.
- Dymmel P., *Herb Lublina*, [w:] R. Szczygieł, H. Gmiterek, P. Dymmel, *Lublin. Dzieje miasta*, t. 1: *Od VI do końca XVIII wieku*, Lublin 2008.
- Dymmel P., *Herb Stoczka Łukowskiego*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, red. H. Seroka, K. Skupieński, z. 1, Lublin 1995.
- Dymmel P., *Powstanie Oddziału Polskiego Towarzystwa Heraldycznego w Lublinie*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 1989, nr 1.
- Dymmel P., *Projekt herbu Lublina z 1931 roku*, [w:] *Origines, fontes et narrationes. Pośród kręgów poznania historycznego. Prace ofiarowane Profesorowi Marcelemu Antoniewiczowi w 65. rocznicę urodzin*, red. M. Cetwiński, M. Janik, Częstochowa 2018.
- Dymmel P., *System sfragistyczny średniowiecznego Lublina. Próba rekonstrukcji*, [w:] *Pieczenie w Polsce średniowiecznej i nowożytnej. Zbiór studiów*, red. P. Dymmel, Lublin 1998.
- Gawarecki H., *Pieczenie i herby miast województwa lubelskiego*, „Kalendarz Lubelski” 1972.
- Giergiel T., *Dorobek naukowy w zakresie heraldyki polskiej Józefa Szymańskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 2018, t. 17, nr 28.
- Giergiel T., *Herb Kamionki – źródła i treść*, „Res Historica” 2023, t. 55.
- Giergiel T., *Symbolika jelenia w polskiej heraldyce rycerskiej*, Sandomierz 1998.
- Gołdyn P., *Symbolika religijna i kościelna w herbach miast polskich do końca XX wieku*, Warszawa 2008.
- Górak A., *Rosyjski herb Tomaszowa Lubelskiego*, „Rocznik Tomaszowski” 2019, t. 8.
- Górak A., *System heraldyczny Bernharda von Koehnego w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 2019, t. 18, nr 29.
- Górak J., *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość 1990.
- Górzyński S. (red.), *Heroldia Królestwa Polskiego. Katalog wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, Warszawa 2001.
- Górzyński S., Pudłowski L. (red.), *Ars heraldica. Współczesna sztuka heraldyczna w Polsce*, Warszawa 1995.
- Gumowski M., *Herb miasta Lublina*, „Zdrój” 1945, nr 1.
- Gumowski M., *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.
- Gumowski M., *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV w.*, Toruń 1960.

- Gumowski M., *Pieczenie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, Lublin 1959.
- Haisig M., *Bolesław Podczaszyński – sfragistyk i archeolog*, Wrocław 1952.
- Haisig M., rec. M. Gumowski, *Pieczenie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, Lublin 1959, „*Studia Źródłoznawcze*” 1963, t. 8.
- Halinowska M., *Kształtowanie się samorządu miasta Zamościa u progu II Rzeczypospolitej*, „*Rocznik Lubelski*” 2016, t. 42.
- Jarmuś S., *Radzyń Podlaski 530 lat*, Lublin 1998.
- Kaganiec M., *Herby miast województwa śląskiego*, Katowice 2007.
- Kalendarz Ilustrowanego Kuryera Codziennego na rok 1938.
- Kalinowski T., *O herb miasta Zamościa*, „*Kronika Powiatu Zamojskiego*” 1918, nr 7.
- Kędziora A., *Encyklopedia miasta Zamościa*, Zamość 2012.
- Kiryk F., *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII–XVI wiek*, Kielce 1994.
- Kiryk F., *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*, „*Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne*” 1972, t. 6.
- Kitowska-Lysiak M., Lachowski M., Majewski P. (red.), *Grupa „Zamek”. Historia – krytyka – sztuka*, Lublin 2007.
- Kobierzycki A.P., *Monografia Lublina*, Lublin 1901.
- Kowal R., *Tarnogród w latach 1944–1989*, [w:] *Dzieje Tarnogrodu*, red. R. Szczygieł, Tarnogród 2006.
- Kowalik-Bylicka J., *Pieczenie z zasobu Archiwum Państwowego w Lublinie, Oddział w Radzynie Podlaskim – na marginesie kwerend archiwalnych*, „*Studia Archiwalne*” 2020, t. 7. DOI: 10.4467/17347513SA.20.008.14508
- Kowalski M., *Herb miasta Międzyrzecza Podlaskiego*, „*Rocznik Międzyrzecki*” 1971, t. 3.
- Kuczyński S.K., *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „*Archeion*” 1978, t. 66.
- Kuczyński S.K., *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993.
- Kuczyński S.K., *Reaktywowanie Polskiego Towarzystwa Heraldycznego i jego działalność w latach 1988–1993*, „*Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria*” 1993, t. 1, nr 12.
- Kuczyński S.K., Pudłowski L., *Udział archiwów państwowych w tworzeniu herbów okresu międzywojennego*, „*Archeion*” 1987, t. 82.
- Kus J., *O rzekomym i prawdziwym herbie Tarnogrodu*, „*Archiwariusz Zamojski*” 2012, t. 11. DOI: 10.56583/az.1211
- Kus J., *Z prac Archiwum Państwowego w Lublinie przy tworzeniu herbów miejskich w II Rzeczypospolitej*, „*Studia Archiwalne*” 2004, t. 1. DOI: 10.4467/17347513SA.06.008.14753
- Łosowski J., *Herb Łęcznej*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, red. H. Seroka, K. Skupieński, z. 1, Lublin 1995.
- Łosowski J., *Katalog pieczęci miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII w.*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, red. P. Dymmel, Lublin 1995.
- Łosowski J., *Pieczenie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII w.*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, red. P. Dymmel, Lublin 1995.
- Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.
- Możejko B., Śliwiński B., *Herby miast, gmin i powiatów województwa pomorskiego*, t. 1, Gdańsk 2000.
- Możejko B., Śliwiński B., *Herby miast, gmin i powiatów województwa pomorskiego*, t. 2, Malbork 2004.
- Mrugalska-Banaszak M., Warkoczewska M. (oprac.), *Insygnia miast polskich. Katalog wystawy*, Poznań 1992.
- Panfil T., *Herb Lublina. Geneza, symbolika, funkcje*, Lublin 1998.
- Piech Z., *Herb jako źródło historyczne*, „*Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria*” 2018, t. 17, nr 28.

- Piech Z., Strzyżewski W. (red.), *Zbiory pieczęci w Polsce*, Warszawa 2009.
- Pilch T., Staśkiewicz D., *Tomasz Szczechura 1908–1982*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1985, nr 2.
- Pisarek K., *Dwie pieczęcie miejskie Wąwolnicy*, „Rozprawy Muzeum Narodowego w Krakowie. Seria Nowa” 2012, t. 5.
- Pomarański S., *Jeszcze dwie odmiany herbu miasta Zamościa*, „Kronika Powiatu Zamojskiego” 1918, nr 17.
- Ptak J., *Weksylologia polska. Zarys problematyki*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016.
- Pudłowski L., *Heraldyka miejska II Rzeczypospolitej*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r. w Lublinie*, red. P. Dymmel, Lublin 1992.
- Rimša E., *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007.
- Seroka H., *Chorągiew miejska w przedrozbiorowej Polsce*, [w:] *Współczesna heraldyka samorządowa i jej problemy*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Kraków 2000.
- Seroka H., *Firlejów. Zarys dziejów dawnego miasteczka*, Lublin 2017.
- Seroka H., *Geneza i symbolika herbu Lubartowa*, „Lubartów i Ziemia Lubartowska” 1993, nr 12.
- Seroka H., *Herb Garbowa*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, red. H. Seroka, K. Skupieński, z. 1, Lublin 1995.
- Seroka H., *Herb Józefowa*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, red. H. Seroka, K. Skupieński, z. 1, Lublin 1995.
- Seroka H., *Herb miasta i gminy Zaklików*, „Rocznik Ziemi Zaklikowskiej” 2013–2014, nr 4.
- Seroka H., *Herb miasta Józefowa*, „Region Lubelski” 1989–1990, nr 4.
- Seroka H., *Herb miasta Krasnostaw i kwestia herbu gminy Izbica*, „Nestor” 2013, nr 1.
- Seroka H., *Herb miasta Modliborzyce*, [w:] *Modliborzyce. Studia z dziejów miejscowości i gminy*, red. D. Szulc, Lublin–Modliborzyce 2014–2015.
- Seroka H., *Herb miejski w Polsce w XV–XVIII w. w świetle przywilejów królewskich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 2017, t. 16, nr 27.
- Seroka H., *Herb Ostrowa Lubelskiego*, [w:] *Dzieje Ostrowa Lubelskiego*, red. R. Szczygieł, Lublin 1998.
- Seroka H., *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2002.
- Seroka H., *Lubelskie badania nad heraldyką samorządową*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, red. H. Seroka, K. Skupieński, z. 1, Lublin 1995.
- Seroka H., *O nadaniach herbów miejskich w Polsce przedrozbiorowej*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, red. P. Dymmel, Lublin 1995.
- Seroka H., *O problemach współczesnej heraldyki samorządowej. Komunikat*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r. w Lublinie*, red. P. Dymmel, Lublin 1992.
- Seroka H., *Osiągnięcia prof. Mariana Gumowskiego na polu sfragistyki i heraldyki miejskiej Polski*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 2013, t. 12, nr 23.
- Seroka H., *Pieczęcie i herb Parczewa*, [w:] *Parczew w dziejach. Na królewskim szlaku historii*, red. M. Szumiło, Parczew 2014.
- Seroka H., *Pieczęć i herb miasta Kocka*, [w:] *Dzieje Kocka od czasów najdawniejszych do najnowszych*, red. D. Magier, Kock 2017.
- Seroka H., *Przywileje królów polskich dla miasta Łukowa z XV–XVIII w.*, Łuków–Lublin 2020.
- Seroka H., *Staropolskie pieczęcie Krasnegostawu*, [w:] *Zapiski krasnostawskie*, red. R. Maleszyk, M. Nowosadzki, A. Borzęcki, t. 4, Krasnostaw 2013.
- Seroka H., *W sprawie edycji pieczęci miast dawnej Polski*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej*, red. Z. Piech, J. Pakulski, J. Wroniszewski, Warszawa 2006.
- Seroka H., *W sprawie realizmu godel i stylizacji heraldycznej na przykładzie herbu gminy Janowiec nad Wisłą*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 2016, t. 15, nr 26.

- Seroka H., *Wpływ heraldyki kościelnej na herby miast w Małopolsce do końca XVIII w.*, [w:] *Polska heraldyka kościelna. Stan i perspektywy badań*, red. K. Skupieński, A. Weiss, Warszawa 2004.
- Seroka H., Skupieński K., *Herb miasta Piaski*, „Region Lubelski” 1989–1990, nr 4.
- Seroka H., Skupieński K. (red.), *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, z. 1, Lublin 1995.
- Skupieński K., *Herb Krasnobrodu*, „Region Lubelski” 1989–1990, nr 4.
- Skupieński K., *Herb Krasnobrodu*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, red. H. Seroka, K. Skupieński, z. 1, Lublin 1995.
- Skupieński K., *Polska heraldyka samorządowa od 1987 r. – między umacnianiem wspólnotowej świadomości historycznej a wymogami public relations*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria” 2017, t. 16, nr 27.
- Sochaniewicz K., *Geneza herbu miasta Zamościa*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1920, t. 46, nr 7.
- Sochaniewicz K., *Godło miasta Zamościa, przyczynek do kultu św. Tomasza w Polsce i genezy godeł miejskich w ogóle*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie” 1926, nr 2.
- Sochaniewicz K., *Na marginesie odmian herbu Zamościa*, „Kronika Powiatu Zamojskiego” 1918, nr 21.
- Stankowa M., *Kancelaria miasta Lublina XIV–XVIII w.*, Warszawa 1968.
- Symbolika miejska na przestrzeni lat: herby, sztandary, chorągwie, medale i odznaczenia*, wyszukał, zgromadził i opisał M. Maraszek przy współudziale M. Maleszyka, Międzyrzec Podlaski 2020.
- Szczechura T. (red.), *Polskie herby miejskie*, Warszawa 1963.
- Szczygieł R., *Ani Ciołek ani Śreniawa*, „Tygodnik Zamojski” 1988, nr 11.
- Szczygieł R., *Lokacja miasta i jego dzieje do końca XVI wieku*, [w:] *Dzieje Tarnobrodu*, red. R. Szczygieł, Tarnogród 2006.
- Szczygieł R., *Powstanie miasta Jelitowa (Tomaszowa) i jego dzieje w czasach rządów Ordynacji kanclerskiej linii Zamoyskich*, [w:] *Tomaszów Lubelski. Monografia miasta*, red. R. Szczygieł, Lublin–Tomaszów Lubelski 2011.
- Szczygieł R., *W dawnej Rzeczypospolitej (1578–1795)*, [w:] J. Markiewicz, R. Szczygieł, W. Śladkowski, *Dzieje Biłgoraja*, Lublin 1985.
- Szczygieł R. (red.), *Dzieje Ostrowa Lubelskiego*, Lublin 1998.
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Lublin 1968.
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001.
- Szymański J., *W sprawie genezy polskich herbów miejskich*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średnio-wiecznej*, red. S.K. Kuczyński, t. 6, Warszawa 1994.
- Świdnik ma swój herb*, „Głos Świdnika” 1977, nr 29.
- Świdnik ma swój herb. Z Henrykiem Szulcem rozmawia Mieczysław Kościński*, „Sztandar Ludu” 1977, nr 268.
- Trojanowska M., *Katalog pieczęci miasta Lublina od roku 1317 do roku 1811*, „Archeion” 1974, t. 60.
- Trojanowska M., *Wizerunek herbu miasta Lublina w źródłach archiwalnych z XV–XVIII wieku*, „Studia Archiwalne” 2017, t. 4. DOI: 10.4467/17347513SA.17.002.14514
- Widz P., *Zarys historii herbu Janowa*, „Gazeta Janowska” 2006 (styczeń).
- Wieliczko M., *rec. M. Gumowski, Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, Lublin 1959, „Rocznik Lubelski” 1961, t. 4.
- Wojciechowski S., *O herbie miasta Lublina*, „Zdrój” 1945, nr 3.
- Wojciechowski S., *O herbie miasta Lublina*, „Zdrój” 1945, nr 4.
- Wojciechowski S. (oprac.), *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 1966.
- Zielińska E., *Herb Końskowoli*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, red. H. Seroka, K. Skupieński, z. 1, Lublin 1995.
- Zieliński W.K., *Monografia Lublina*, t. 1: *Dzieje miasta Lublina*, Lublin 1878.
- Zimmer B., *Miasto Chełm. Zarys historyczny*, Warszawa 1974.

ABSTRACT

The article aims to present the research problems occurring in the studies on urban heraldry in the Lublin region until 1989. Apart from the first period of development of city coats of arms, which lasted until the partitions, the subsequent stages can be marked by the regaining of independence, the outbreak of World War II and the establishment of the Polish People's Republic, and regaining sovereignty in 1989. In each of these periods, cities had a different form of management, which influenced the use of city coats of arms. The article characterizes the source resources for each of these periods, as well as outlines the state of research, needs and research prospects.

Keywords: city coats of arms; city seals; Lublin region; state of knowledge; research problems

